

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**

Державний біотехнологічний університет

**Факультет менеджменту,
адміністрування та права**

Кафедра педагогіки та психології

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
«ПСИХОЛОГІЯ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

спеціальність *193 «Геодезія та землеустрій»*
форми навчання *денна та заочна*

Харків, 2022

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
«ПСИХОЛОГІЯ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

спеціальність *193 «Геодезія та землеустрій»*
форми навчання *денна та заочна*

**Затверджено
рішенням Науково-методичної
ради факультету
МАП ДБТУ
Протокол № 2
від 23.02.2022р**

Харків 2022

УДК 159:9

Психологія: конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності спеціальність спеціальність 193 «Геодезія та землеустрій», денної та заочної форми навчання; упоряд. Є.Л. Скворчевська – Харків: ДБТУ, 2022. – 67 с.

В лекціях розглядається загальне уявлення про психологію як науку. Лекції призначені для студентів, що навчаються за спеціальністю 193 «Геодезія та землеустрій».

Відповідальний за випуск: к.псих.н., доцент Скворчевська Є.Л.

Схвалено і рекомендовано до друку науково-методичною радою факультету менеджменту, адміністрування та права ДБТУ (протокол №2 від 23.02.2022)

© Є.Л. Скворчевська Є.Л.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
«ПСИХОЛОГІЯ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**
спеціальності *193 «Геодезія та землеустрій»*, денної та
заочної форми навчання.

Упорядник

Скворчевська Є.Л.

ЗМІСТ

Модуль 1. Загальне уявлення про психологію як науку	6
Змістовний модуль 1. Психологія як наука	6
ЛЕКЦІЯ 1. Вступ до психології	6
ЛЕКЦІЯ 2. Склад і структура особистості	20
ЛЕКЦІЯ 3. Активність. Свідомість. Самосвідомість. Я-концепція	27
ЛЕКЦІЯ 4. Розвиток особистості	36
Змістовний модуль 2. Особистість та емоційна сфера	43
ЛЕКЦІЯ 5. Індивідуально-психологічні властивості особистості. Темперамент	43
ЛЕКЦІЯ 6. Соціально-психологічна характеристика особистості. Характер	51
ЛЕКЦІЯ 7. Когнітивні процеси	54

Модуль 1. Загальне уявлення про психологію як науку

Змістовний модуль 1. Психологія як наука

Тема 1. Вступ до психології

План

1. Предмет і завдання психології.
2. Джерела психологічних знань.
3. Основні етапи розвитку психології як науки.
4. Принципи сучасної психології.
5. Методи наукової психології.

1. Предмет і завдання психології

Термін **психологія** походить від грецьк. *psyche* – душа і *logos* – слово, вчення, що означає «наука про душу». Сучасна психологія – це наука про закономірності та механізми виникнення, розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Задання психології:

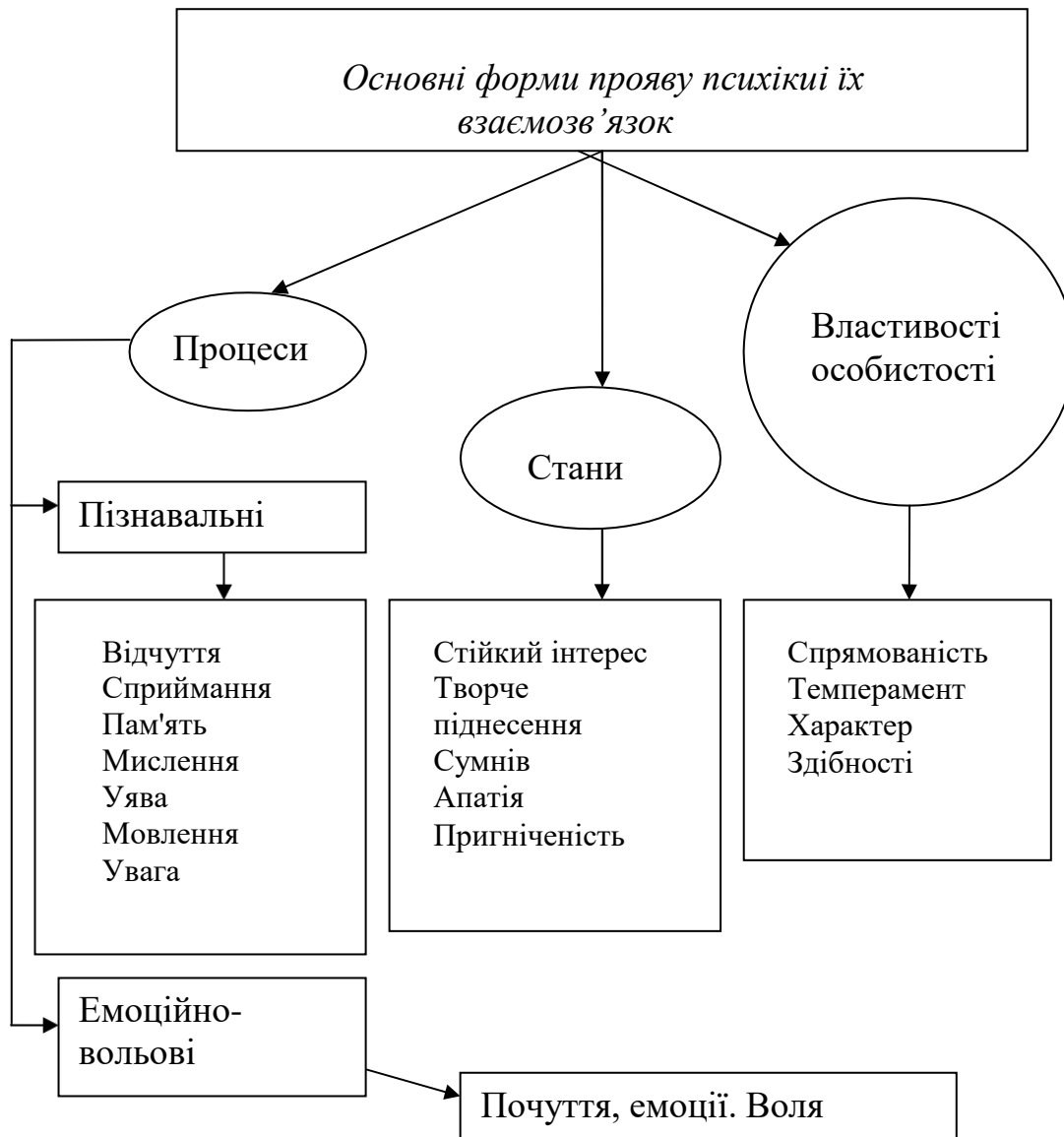
1. Аналіз формування та розвитку психічних явищ і процесів.
2. Вивчення фізіологічних механізмів як основи психічних явищ та процесів.
3. Формування системізнань про особистість як найвищу цінність.
4. Вивчення поведінки людини в ситуаціях міжособистісного та ділового спілкування.
5. Розробка науково обґрунтованих рекомендацій для самовдосконалення, особистісного зростання, адаптивності, оптимізації міжособистісних та ділових відносин.
6. Підвищення ефективності професійної діяльності в умовах розвитку сучасних інформаційних технологій.

Предметом психології є закономірності розвитку і проявів психічних явищ, фактів та механізмів.

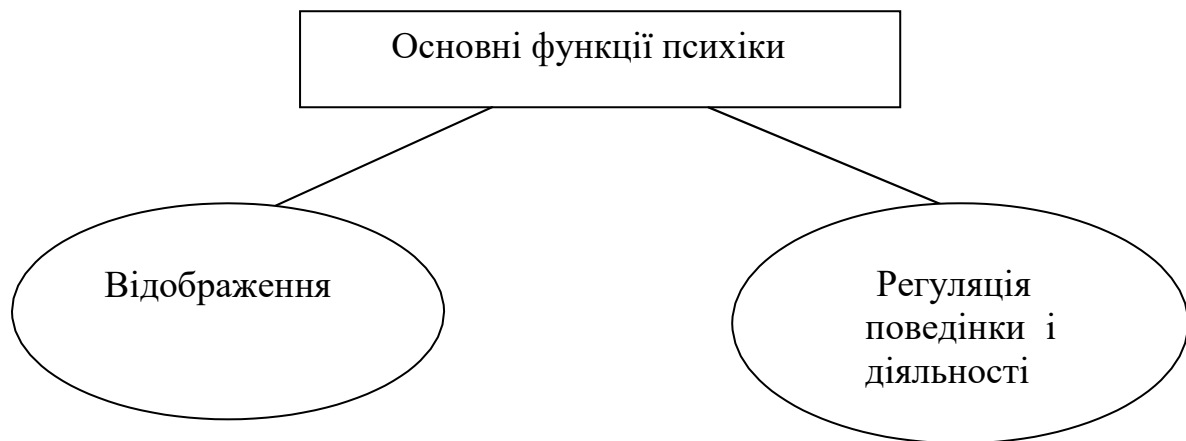
Психічні явища – це своєрідні суб'єктивні переживання, суб'єктивні образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності.

Психічне життя людини охоплює її **пізнавальну діяльність** (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву, мовлення, увагу), **емоційно-вольову** (різноманітні почуття, емоції, переживання, вольові якості). Особливу групу

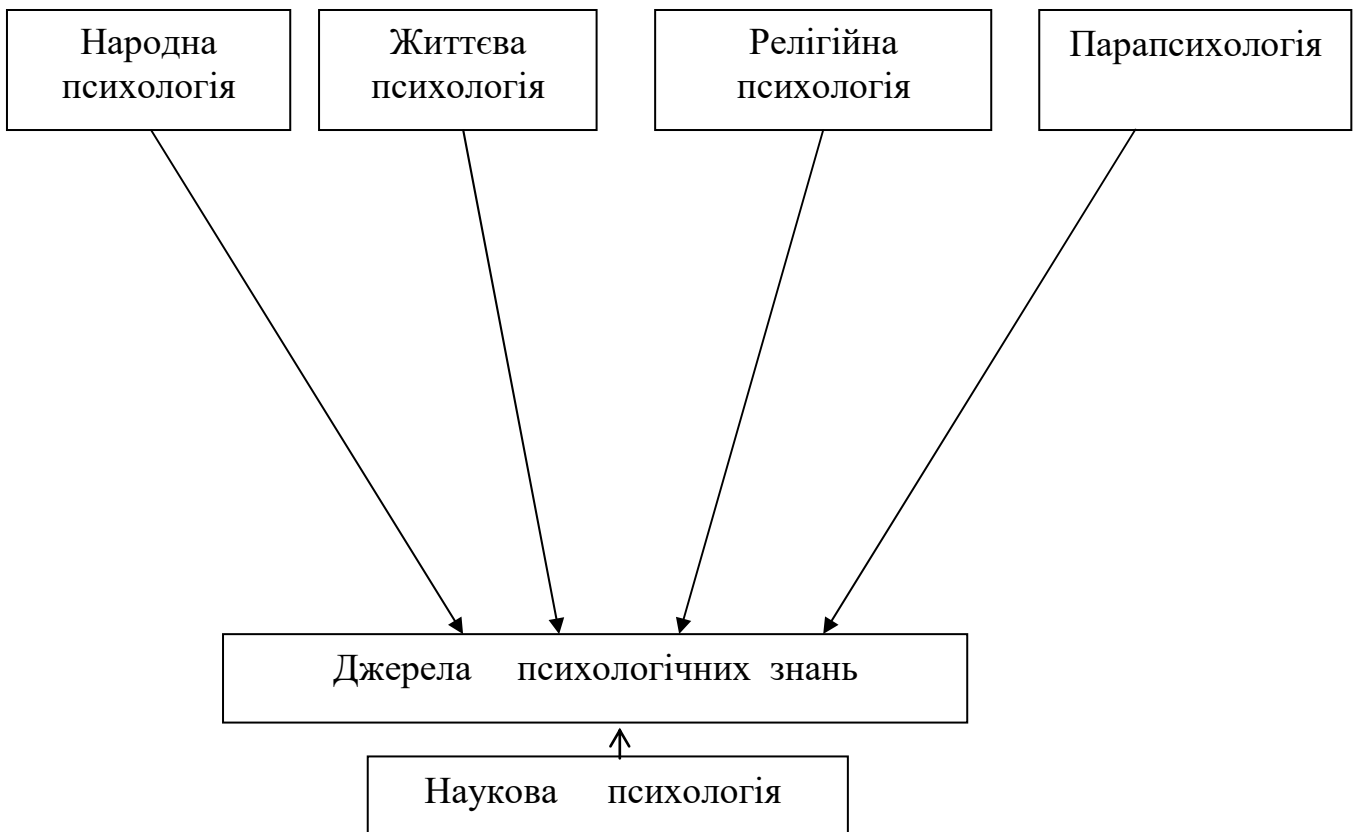
психічних явищ складають **індивідуально-психологічні** властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її **психічні стани** – піднесеність, пригніченість, схвильованість, байдужість та ін.

Психіка – це здатність мозку відображати об’єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб’єктивних образів об’єктивного світу.

1. Джерела психологічних знань

Народна психологія складалась упродовж тисячоліть, вона знайшла відображення в народних казках, міфах, прислів'ях, приказках тощо. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

У **життєвій психології** реалізується організуюча функція психологічних знань, втілюються надбання народної, релігійної та наукової психології. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

Релігійна психологія значною мірою впливає на формування духовних цінностей усієї історії цивілізації. На засадах релігійної психології виховується значна частина людства. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

Парапсихологія – сукупність нетрадиційних поглядів на незвичайні психічні процеси, властивості та явища (екстрасенсорне сприймання думок і

почувань інших людей на відстані, полтергейст, здатність сприймати минулі події, передбачення майбутніх подій, здатність рухати предмети на відстані за допомогою одного лише вольового зусилля, яснобачення, встановлення діагнозу й лікування без контакту з хворим тощо). Ці явища неможливо дослідити за допомогою методів сучасної наукової психології.

Наукова психологія передбачає не лише якісний та кількісний опис психічного явища, а й розкриття його природи, закономірностей розвитку, перебігу, побудови та функціонування, виявлення психічного механізму, що стоїть за ним. Результатом наукового вивчення психічних явищ та фактів є нові поняття, якими узагальнюються та фіксуються особливості, закономірності, закони психіки.

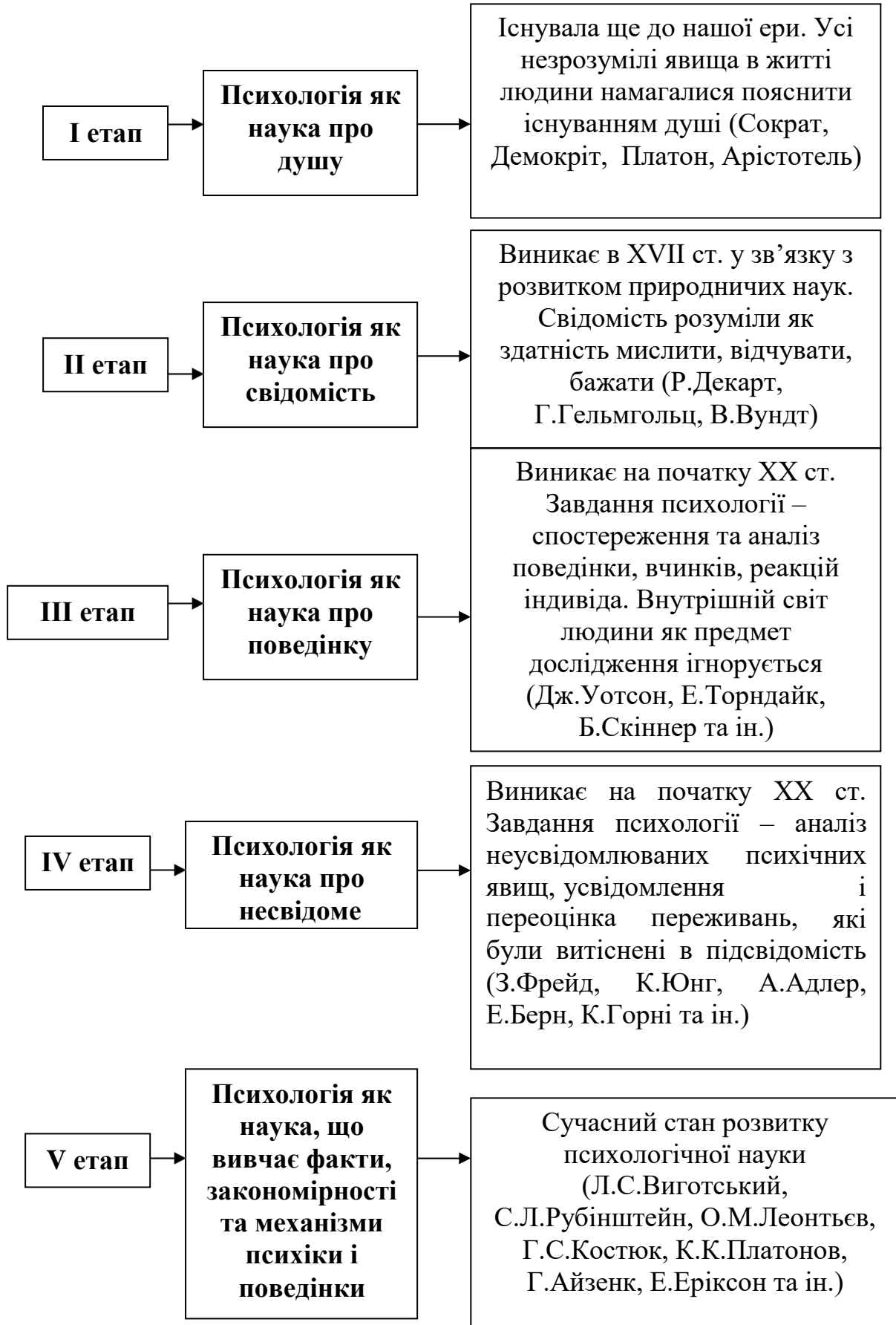
2. Основні етапи становлення та розвитку психології як науки

Зачатки психологічних знань відносяться до періоду зародження людства, до тих часів, коли людина, щоб вижити, намагалася зорієнтуватися у поведінці інших людей, узгоджуючи з ними свою власну поведінку.

З розвитком культури побутовий психологічний досвід відображається у мистецтві, міфології, релігії. Наступним етапом стає спроба наукового аналізу психічних (душевних) явищ.

Психологія як наука розвинулася з філософії. Перші психологи з'явилися у середовищі філософів, які досліджували психологічні проблеми та займалися питаннями душі. Вони робили спроби пояснити місце душевних (психічних) явищ у матеріальному світі, те, як вони співвідносяться з фізіологічними процесами в організмі, яким чином людина набуває знання про навколишній світ, від чого залежить місце індивіда в людському суспільстві і т.д.

Основні етапи становлення та розвитку психології як науки

Роком народження психології як самостійної науки звичайно вважають 1879 рік – час відкриття видатним німецьким психологом В. Вундтом у Лейпцигу першої психологічної лабораторії, тобто початок використання експерименту як методу отримання психологічного знання. У 1885 році видатний російський вчений В. М. Бехтерев організував лабораторію експериментальної психології в клініці Казанського університету, а в 1908 році – Психоневрологічний інститут в Санкт-Петербурзькому університеті.

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується різноманітністю підходів і шкіл, проте найбільш потужними та впливовими є такі:

Основні напрямки психології у ХХ столітті

<i>Назва напрямку</i>	<i>Представники</i>	<i>Час виникнення</i>	<i>Характерні риси</i>
Психофізіологія	І. М. Сеченов, В. М. Бехтерев, І. П. Павлов, О. Ф. Лазурський, М. М. Ланге та ін.	Кінець ХІХ – початок ХХ ст.	Наукові дослідження ролі біологічних особливостей людини, передусім властивостей нервової системи в детермінації психічної діяльності особистості.
Психоаналіз	З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Берн та ін.	Початок ХХ ст.	Психіка людини включає в себе не лише свідомість, а й підсвідомість. Джерело психічної енергії, рушійні сили поведінки, причини неврозів та психічних травм знаходяться у підсвідомості.
Біхевіоризм	Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Б. Скіннер та ін.	20-ті роки ХХ ст.	Психологія як наука повинна займатися не психічними явищами, недоступними для наукового спостереження, а поведінкою. Основна формула класичного біхевіоризму: $S \rightarrow R$, де S – стимул (ситуація), R – реакція (поведінка).

			Завдання психології – наперед передбачити, якою буде поведінка людини за певної стимуляції.
Діяльнісний підхід	С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Л. С. Виготський Г. С. Костюк та ін.	20-ті роки XX ст.	Психіка і свідомість, їх розвиток та формування досліджуються в різних формах предметної діяльності особистості. Підкреслюється принцип нерозривної єдності свідомості та діяльності людини.
Гуманістична психологія	К. Роджерс, Г. Олпорт, А. Маслоу, Ф. Перлз та ін.	Середина XX ст.	Людина народжується доброю, з тенденцією до максимальної реалізації своїх можливостей. Основний предмет дослідження психології – особистість як унікальна цілісна система, яка становить «відкриту можливість» самоактуалізації, властиву тільки людині. Людина володіє певною мірою свободи від зовнішньої детермінації завдяки цінностям, якими вона керується у виборі.
Когнітивна психологія	Ж. Піаже, У. Найссер, Дж. Келлі, В. П. Дружинін О. Р. Лурія та ін.	Середина XX ст.	Завдання когнітивної психології – дослідження вирішальної ролі знання і організації когнітивних процесів у поведінці суб'єкта. Основне поняття когнітивної психології – «когнітивна схема» – являє собою існуючий у голові людини план збору і програму переробки інформації щодо об'єктів і подій. Сприймання, пам'ять, мислення визначаються схемами.

			Неправильні когніції спричиняють непродуктивну поведінку, змінюючи її, можна поліпшити поведінку.
Культурно-історичний підхід	Л. С. Виготський, К. Горні, С. В. Лур'є та ін.	Середина ХХ ст.	Основне ядро особистості формується передусім в процесі культурно-історичного розвитку психологічних функцій.

3. Принципи сучасної психології

Принцип - це підхід дослідника до об'єкта пізнання. Принципи психології відкривають можливість наукового вивчення психіки за умови використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної діяльності.

Принцип детермінізму використовується для розкриття причин виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірної зумовленості психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

За принципом відображення всі психічні функції за своєю природою є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер. Сигнальність – фундаментальна властивість психічного. Вона характеризується високою вибірковістю та випереджуваністю.

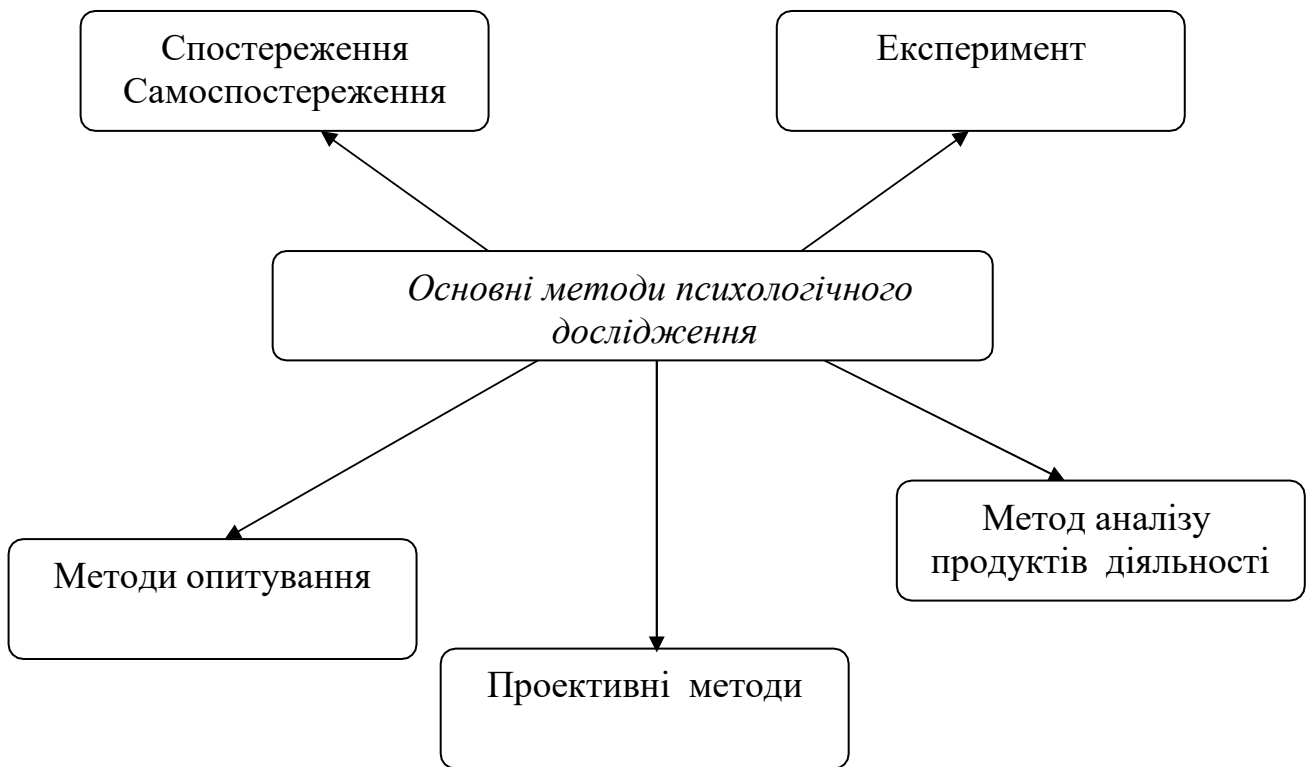
Принцип єдності психіки та діяльності конкретизує принципи детермінізму та відображення. За цим принципом психіка та діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності людини.

У принципі розвитку психіки об'єктивно виявляються і реалізуються детермінація поведінки, зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівневі детермінації притаманний свій тип розвитку. Принцип розвитку психіки дає змогу адекватно розуміти психіку, розглядати її не як щось стале, а як процес і результат розвитку на різних етапах становлення особистості.

За системно-структурним принципом психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів. Психіка виступає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками.

4. Методи наукової психології

Метод - це шлях наукового дослідження, спосіб пізнання. Кожен науковий метод має на меті розкриття закономірностей і механізмів психіки та поведінки людини.

Основні етапи науково-практичних психологічних досліджень

Метод спостереження полягає в тому, що експериментатор збирає інформацію, не втручаючись у процес. Для наукового спостереження характерні переходи від опису фактів до пояснення їхньої суті. Наукове спостереження має відповідати певним **вимогам**:

Бути цілеспрямованим, а не випадковим

Здійснюватися планомірно й систематично

Бути забезпеченим достатньою інформацією

Точно фіксувати результати спостереження

Метод самоспостереження виступає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних вчинків і дій, порівняння своїх думок із думками інших людей. У процесі самоспостереження людина спирається на рефлексію, тобто на розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей особистості.

Експеримент є одним із основних методів психології. Особливість його полягає в тому, що дослідник сам створює умови, за яких досліджуване явище виявляється неодмінно й закономірно.

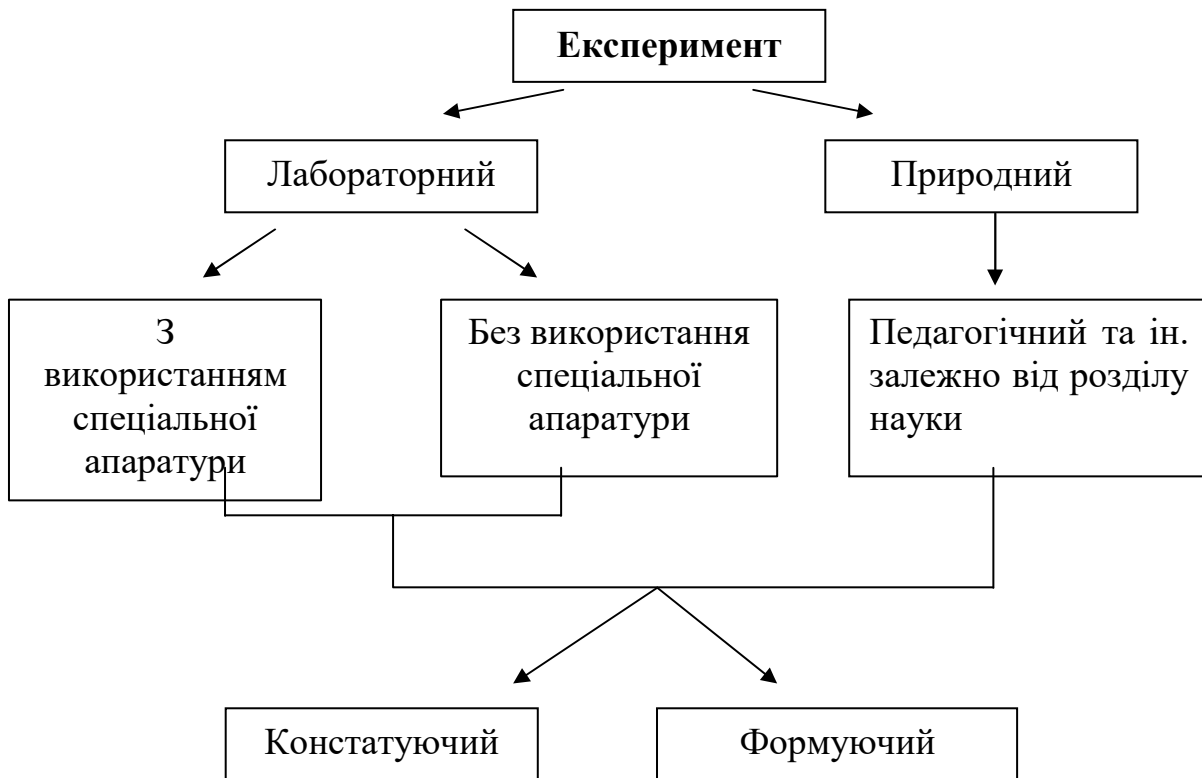
Лабораторний експеримент здійснюється із застосуванням спеціально розроблених експериментальних матеріалів. Часто скеровується на вивчення цілісної діяльності людини.

Природний експеримент зберігає зміст звичайної діяльності людини, але створюються умови, за яких обов'язково виявляється досліджуване психічне явище.

Констатуючий експеримент – це експеримент, скерований на виявлення рівня тих чи інших особливостей психічного розвитку безпосередньо до моменту проведення дослідження.

Формуючий експеримент – це експеримент, скерований на вивчення психічного явища безпосередньо у процесі активного формування тих чи інших психічних особливостей.

Види експериментів

Методи опитування передбачають одержання даних зі слів піддослідного. Ці методи застосовують, коли потрібно з'ясувати рівень розуміння піддослідним життєвих ситуацій, завдань, уживаних у навчанні та практичній діяльності, або коли потрібна інформація про інтереси, погляди, потреби, почуття, мотиви діяльності людини.

Опитування може бути **усним** та **письмовим**.

Запитання, що використовуються в опитуванні, можуть бути **закритого** та **відкритого** типів.

Закриті запитання передбачають, що піддослідний має обрати одну відповідь із двох (альтернативні завдання) або декількох (завдання множинного вибору), що запропоновані.

Відкриті запитання передбачають, що піддослідний самостійно формулює відповідь, параметри якої майже не регламентуються.

Опитувальники та анкети дають змогу зібрати письмовий фактичний матеріал, що стосується характеру, змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людини. Анкети відрізняються від опитувальників тим, що передбачають використання деяких біографічних фактів.

Бесіда – це цілеспрямована розмова з піддослідним з метою з'ясування уявлення або розуміння ним явищ природи та суспільства, наукових питань, переконань, причин та наслідків тощо.

Інтерв'ю розглядається як один із варіантів бесіди, який виявляє думки, погляди, факти з життя піддослідного, його ставлення до політичних ситуацій, соціальних явищ тощо.

Тест – це стандартизоване випробування, яке передбачає використання запитань чи завдань закритого типу. Психологічні тести становлять собою певну систему завдань, надійність яких випробовується на певних вікових, професійних, соціальних групах, оцінюється та стандартизується за допомогою спеціального математичного (кореляційного, факторного та ін.) аналізу. Розрізняють тести для визначення інтелектуальних здібностей, рівня розумового розвитку особистості та тести успішності.

Соціометричне дослідження, або метод вибору застосовують для з'ясування взаємин у колективі, оцінних ставлень піддослідних до інших,

віддавання переваги одним членам колективу чи групи перед іншими. Соціометричну методику застосовують для вивчення групової диференціації.

Метод аналізу продуктів діяльності ґрунтується на тому, що в результатах праці людини виявляються її знання, вміння та навички, здібності, риси характеру. Продукти діяльності дають можливість побачити різноманітні психічні якості та властивості особистості, рівень її розвитку.

Проективні методи передбачають відповідь піддослідного, яка з'являється внаслідок споглядання ним нечітких, неоднозначних стимулів. Наприклад, тест Роршаха (чорнильні плями), тест Люшера (тест кольору) тощо. Оскільки суб'єкт змушений сам визначити і пояснити сутність, значення стимулів, його відповіді відображають властиві йому підсвідомі думки, почуття.

Тема 2. Склад і структура особистості

План

1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність».
2. Теорії особистості.
3. Психологічна структура особистості.
4. Саморегуляція особистості.
5. Спрямованість особистості.

1. Людина, особистість, індивід, індивідуальність

Поняття «**особистість**» широко використовується як у різних суспільних науках, так і в повсякденному житті. Коли характеризують якусь людину, то говорять про неї або як про особистість, або як про індивіда, або як про індивідуальність. У психології ці поняття розрізняються.

Людина – це біологічна істота, наділена, на відміну від інших тварин, свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати.

Конкретну людину з усіма її характерними ознаками позначають поняттям «**індивід**».

Особистість – системна соціальна характеристика індивіда, в якій відображається предметна діяльність та спілкування, тобто сукупність суспільних відноси, в які включений індивід.

Неповторність, оригінальність особистості, сукупність тільки їй притаманних своєрідних рис створюють **індивідуальність**

В історії досліджень особистості виділяють такі періоди:

- V ст. до н. е. – поч. XIX ст. – *філософсько-літературний період* (Сократ, Арістотель, Спіноза, Локк, Юм), протягом якого основними проблемами психології особистості були питання моральної і соціальної природи людини, її вчинків і поведінки.

- Початок XIX ст. – XX ст. – *клінічний період* (З. Фрейд, А. Адлер, К. Г. Юнг). У цей період у центрі уваги психіатрів опинилися психічні чинники виникнення й перебігу хвороб, впливу хвороб на особистість, психологічні аспекти лікування.

- Початок XX ст. – теперішній час – *експериментальний період* (О. Ф. Лазурський, А. Айзенк, Дж. Кеттел, Г. Олпорт), який характеризується активним впровадженням у психологію експериментальних методик дослідження психічних явищ з метою позбавитися умоглядності та суб'єктивізму в їх поясненні.

У процесі диференціації напрямів дослідження особистості, що відбувався в першій половині XX ст., склалася ціла низка теорій особистості: гештальтпсихологічна, психоаналітична, гуманістична, біхевіористична, когнітивна.

2. Теорії особистості

Психологічна школа	Період популярності	Основоположники	Основні підходи	Техніки, які застосовують
Гештальт-психологія	Початок XX ст.	М. Вертгеймер К. Келлер К. Левин	Ціле становить щось більше від суми його складових	Вивчення через сприймання
Психоаналіз	Кінець XIX ст.-теперішній час	З. Фрейд	Поведінка контролюється несвідомими потягами	Клінічне спостереження

Біхевіоризм	Початок XX ст. - теперішній час	Д. Уотсон	Психологія має зосереджуватись лише на тому, що можна спостерігати, тобто на поведінці	Науковий експеримент, випробування
Гуманістична психологія	Середина XX ст. - теперішній час	Г. Олпорт К. Роджерс А. Маслоу	Психологія має зосередитись на унікальності життєвого досвіду людини, на її самоактуалізації	Обговорення почуттів
Когнітивна психологія	Середина XX ст. - теперішній час	У. Нейссер А. Пейвіо Г. Сімон	Мета психології - дослідження процесів отримання, збереження та переробки інформації мозком	Дослідження особливостей пам'яті, мислення та функціонування інформаційних процесів

Серед відзначених теорій можна виділити три напрями, які майже не перетинаються:

- **біогенетичний напрям** базується на тому, що природним є спадкове, яке первинно зумовлює всі особливості розвитку особистості;
- **соціогенетичний напрям** знайшов своє втілення в теорії соціалізації, теорії навчання, теорії ролей;
- **персонологічний (особистісно-центрований) напрям** вважає, що розвиток особистості відбувається за рахунок первинно притаманного їй прагнення до самоактуалізації і внутрішнього самовдосконалення. Цей напрям визначають як *гуманістичний*.

3. Психологічна структура особистості

Особистість – складне цілісне утворення. Дослідженню її структури присвячені праці багатьох психологів. Згідно з дослідженнями К. К. Платонова в структурі особистості виділяють чотири головні однопорядкові підструктури.

Підструктури особистості	Компоненти підструктур	Співвідношення соціального і біологічного	Рівень аналізу	Види формування
Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Біологічного майже немає	Соціально-психологічний	Виховання
Досвід	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше за соціальне	Психолого-педагогічний	Навчання
Особливості психічних процесів	Відчуття, сприйняття, воля, почуття, емоції, мислення, пам'ять	Частіше більше від соціального	Індивідуально-психологічний	Вправи
Біопсихологічні властивості	Темперамент, статеві ознаки, вікові властивості	Соціального майже немає	Психофізіологічний, нейропсихологічний	Тренування

Перша підструктура характеризує спрямованість особистості або вибіркове ставлення людини до дійсності. Складові цієї підструктури особистості не є вродженими і відображають індивідуальне суспільне мислення. Формується спрямованість особистості в процесі виховання.

Друга підструктура містить знання, уміння, навички й звички, засвоєні у власному досвіді шляхом навчання. Іноді цю підструктуру розглядають як

підготовленість індивіда. На формування компонентів даної підструктури помітно впливають біологічні й генетичні якості людини.

Третя підструктура містить індивідуальні особливості психічних процесів: відчуття, сприйняття, емоції, волю, мислення, пам'ять. На основі психічних процесів утворюються психічні якості особистості, які забезпечують певний кількісно-якісний рівень її психічної діяльності і поведінки, типовий для індивіда. Основні компоненти третьої підструктури формуються і розвиваються за допомогою вправ, при цьому великого значення набувають вольові якості індивіда.

Четверта підструктура особистості містить темперамент, статеві й вікові властивості. Ця підструктура має назву біопсихологічної, оскільки якості особистості, які її складають, головним чином зумовлені фізіологічними особливостями мозку. Активність проявів цієї підструктури залежить від сили нервових процесів.

4. Саморегуляція особистості

За словами академіка *І. П. Павлова*, *людина - це система, яка сама себе регулює, виправляє і навіть удосконалює*. Психічна саморегуляція здійснюється у поєднанні її енергетичних, динамічних і соціально-змістових аспектів. Людина не автоматично переключається з однієї діяльності на іншу, а свідомо, з урахуванням соціальної ситуації, важливості виконуваних операцій, можливих результатів своїх вчинків тощо. Вона має можливість вибору, і в цьому полягає її свобода волі. Як свідомий індивід особистість несе відповідальність за наслідки здійснених виборів і скоєних дій.

Особистість як самокерована система може здійснювати:

- **контроль** за діяльністю за допомогою порівняння та окресленої програми та виконаних дій;
- **узгодження спонукань**, переключення психічної активності, координацію дій;
- **санкціонування** – виклик або затримку процесів (дій, вчинків);

- посилення або послаблення **активності** (прискорення або уповільнення психічної діяльності).

У центрі проявів саморегуляції особистості перебуває система Я, що формується під впливом життєвих вражень і виховання. Як елемент психологічної структури особистості Я виступає установкою щодо самого себе і включає такі компоненти: когнітивний, оціночно-вольовий, поведінковий

Залежно від цілей, що їх ставить перед собою особистість, моральних якостей і особливостей вольової саморегуляції, виділяють чотири типи самоуправління: **морально-вольовий, аморально-вольовий, абулічний (слабкий), імпульсивний.**

Природно, що найбільшу цінність для суспільства становить морально-вольовий тип, вольова саморегуляція якого спрямована на досягнення суспільно значущих цілей, що відповідають високим моральним нормам.

5. Спрямованість особистості

Спрямованість - це усталена система найважливіших цільових програм особистості, що визначає смислову єдність її ініціативної поведінки, яка протистоїть випадковостям життя.

Спрямованість виступає як системотворча якість особистості, яка визначає її психологічний склад. Саме в спрямованості відображаються цілі, в ім'я яких діє особистість, її мотиви, суб'єктивні ставлення до різних аспектів дійсності.

У сучасних дослідженнях виділяють три основні види спрямованості особистості:

- **особиста** (престижна, егоїстична);
- **групова** (суспільна чи альтруїстична);
- **ділова** (інтерес до справи, до пізнання дійсності).

Особиста спрямованість виникає внаслідок переваги мотивів власного благополуччя, самоствердження.

Групова спрямованість наявна тоді, коли вчинки людини спрямовані на інтереси організації та інших людей.

Ділова спрямованість породжується самою діяльністю, через зацікавлення нею. Це може бути спрямованість на науку, спорт, професію, мистецтво.

Тема 3. Активність. свідомість. самосвідомість.

Я-концепція

План

1. Поняття активності і діяльності. Структура діяльності.
2. Взаємозв'язок свідомості, самосвідомості та Я-концепції.
3. Структура Я-концепції.
4. Когнітивна складова Я-концепції.
5. Афективно-оцінна складова Я-концепції.
6. Ставлення до себе.
7. Поведінкова складова Я-концепції.
8. Механізми психологічного захисту.

1. Поняття активності і діяльності. Структура діяльності

У сучасних визначеннях психічного вказується на головну властивість психіки – **активність**.

Активність визначається як загальний стан психічної мобілізації, готовності організму, посилення фізіологічних діянь, тобто енергетична мобілізація організму в цілому.

Активність живих істот зовні виявляється в різних формах поведінки, які залежать від рівня історичного та психічного розвитку живого організму, тобто поведінка визначається особливостями **діяльності** живих істот.

Діяльність визначається як активний **цілеспрямований** процес. Людська діяльність – це **активність** людини, спрямована на досягнення **свідомо** поставленої **мети**.

Мета – це образ бажаного, свідомого, результату, тобто того результату, який повинен бути досягнутий у ході виконання дії. Зверніть увагу на те, що мета (ціль) завжди **свідома**.

Діяльність людини має складну ієрархічну будову. Вона складається з декількох рівнів: рівня особливих діяльностей (чи особливих видів діяльності); рівня дій; рівня операцій і рівня психофізіологічних функцій, під яким в теорії

діяльності розуміється фізіологічне забезпечення психічних процесів (до них відноситься ряд здатностей нашого організму: здатності до відчуття, до утворення і фіксації слідів минулих впливів, тобто пам'ять, тощо).

Дія – це процес, спрямований на реалізацію мети. Спосіб виконання дії називається *операцією*. **Операції** характеризують технічну сторону виконання дії.

Джерелом активності особистості і її діяльностей є **потреби**.

Потребами називаються психічні стани, пережиті людиною, коли вона відчуває якусь певну потребу у чому-небудь чи в кому-небудь. Потреби людини можна поділити на матеріальні (в одязі, їжі) і духовні (у книзі, музиці тощо).

Ієрархія потреб за концепцією А. Маслоу

Нижчий рівень складають **фізіологічні потреби** (голод, спрага й ін.), які, як вказує А. Маслоу, завжди характерні людині. Це первинні потреби людини, задоволення яких є життєво важливим для всіх живих організмів.

Другий рівень – потреба в самозбереженні, безпеці (фізичної, психологічної). **Потреба в безпеці** спонукає індивіда до діяльності, що забезпечить організму недоторканність, безпеку, нормальні і зручні умови життя.

Важливі і невід'ємні потреби в любові, взаєморозумінні, причетності до групи – **соціальні потреби**. Потреба в приналежності і коханні схиляє людину бути членом групи, спілкуватися, щоб уникнути самотності, одержати підтримку.

У «ієрархії потреб» А. Маслоу виділяє **потребу в повазі**, особливе визнання компетентності. Дана потреба виявляється в прагненні досягти значного, шанованого становища в суспільстві, домогтися визнання.

Найвища потреба – **потреба у самореалізації, самовираженні** – стає актуальною в поведінці людини за умови повного задоволення потреб нижчого порядку.

У ході діяльності відбувається зустріч потреби з її предметом. Процес «пізнання» потребою свого предмета одержав назву **опредмечування потреби**.

В акті **опредмечування** народжується **мотив**. **Мотив** і визначається як предмет потреби. Зверніть увагу на те, що під предметом задоволення потреб розуміють не лише матеріальні, а і духовні, ідеальні речі. Мотив – це те, **заради чого** відбувається дія. **Мотив** виступає як **форма прояву потреби**.

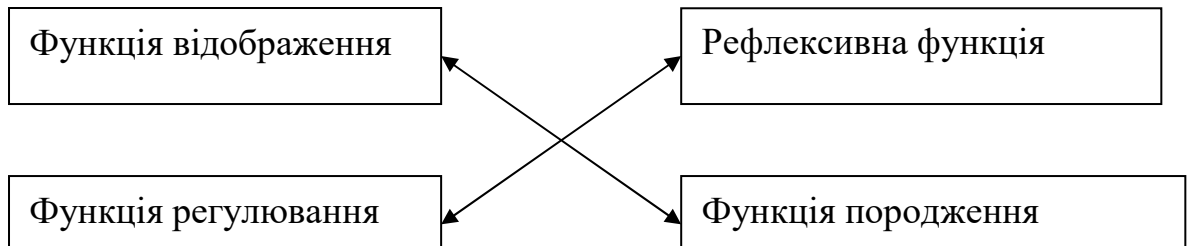
На відміну від потреб мотиви **потенційно** усвідомлювані, тобто можуть бути усвідомлюваними і неусвідомленими.

З активністю та діяльністю живих організмів зв'язують розвиток психіки, а також формування свідомості людини.

2. Взаємозв'язок свідомості, самосвідомості та Я-концепції

Свідомість – форма відображення об'єктивної дійсності у психіці людини – вищий рівень відображення психічного і саморегуляції; властива тільки людині як істоті суспільно-історичній.

Функції свідомості

Функція відображення. Знання про оточуючу дійсність, про природу, про суспільство. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня засвоєння знань і досвіду особистості. Знання здобуваються в процесі навчання і виховання, їх механізмом є відчуття, сприймання, мислення, пам'ять. У процесі суспільно-історичного розвитку в людини розвинулась потреба в знаннях, яка є основною її спонукою, мотивом пізнавальної дійсності.

Рефлексивна функція. Виділення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта – «я» і об'єкта «не я», протиставлення себе як особистості об'єктивному світу. Характерним у цьому відношенні є самопізнання, що стало основою для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і моральних психологічних якостей.

Функція регулювання. Третьою особливістю свідомості є її цілеспрямованість, планування власної діяльності й поведінки, передбачення її результатів. Ця сторона свідомості виявляється у самоконтролі і коригуванні власних дій, у перебудові їх, у змісті стратегії й тактики, як цього вимагають обставини.

Функція породження. Проявом свідомості є також її ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Ставлення особистості до

свого оточення виявляється в її оцінці й самокритиці, в яких важливу роль відіграє емоційно-вольова сфера.

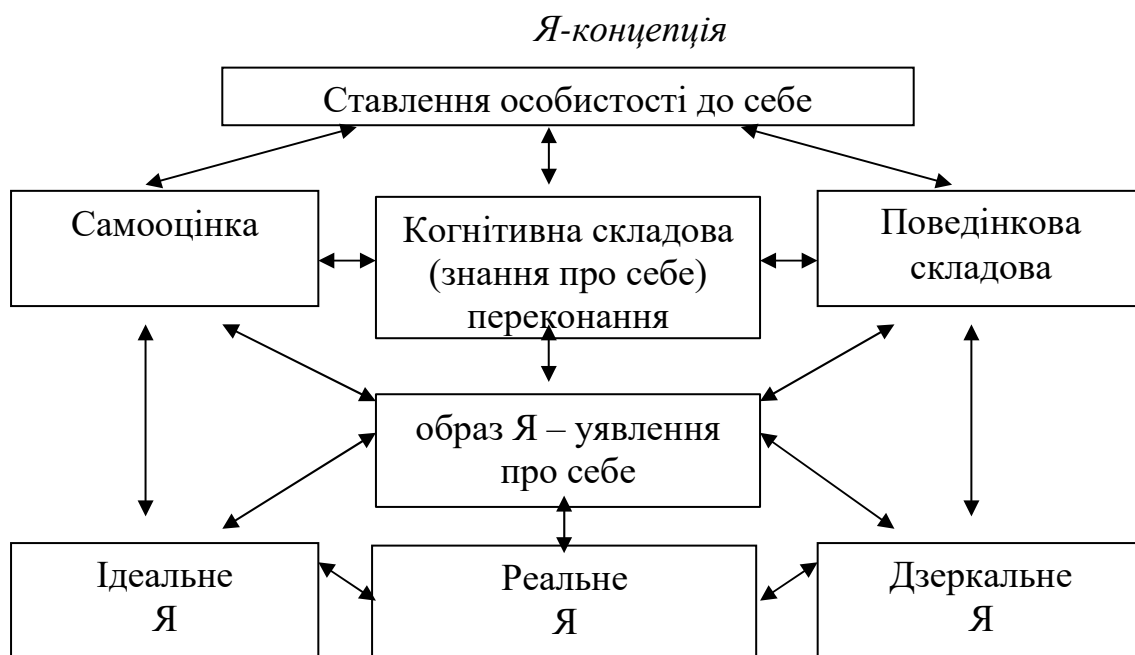
Вищим рівнем розвитку свідомості є самосвідомість.

Самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйманні особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення-уявлення, а потім у розумінні свого власного Я як суб'єкта, що відрізняється від інших суб'єктів. Продуктом самосвідомості є Я-концепція.

Я-концепція – це існуюча у свідомості індивіда стійка система уявлень, образів та оцінок, що відносяться до самого індивіда.

3. Структура Я-концепції

Я-концепція має дуже складну структуру, всі елементи якої об'єднуються в єдину систему. Зміна в одному елементі може викликати зміни в інших елементах.

Основними складовими частинами Я-концепції вважають когнітивну, афективно-оцінювальну (самооцінку) і поведінкову.

Виділення будь-яких компонентів Я-концепції є умовним:

Я-концепція – єдина система.

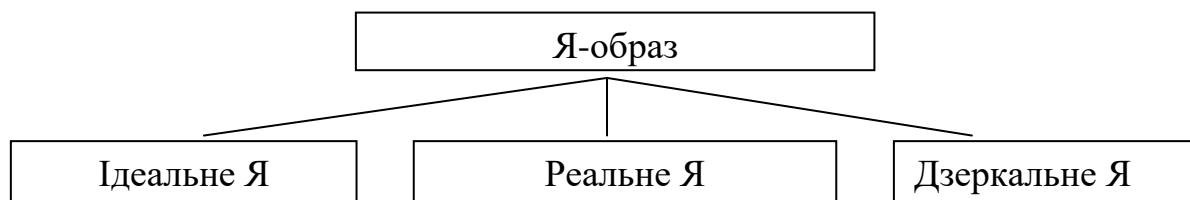
Традиційна структура Я-концепції

4. Когнітивна складова Я-концепції

Когнітивна складова Я-концепції – це уявлення людини про себе, що формується на основі самосприймання і містить у собі основні характеристики, що складають Я-образ. До таких характеристик відносяться різні атрибутивні, рольові, статусні, психологічні характеристики індивіда, опис майна, життєвих цілей та інше. До образу Я також входять ідеальне Я, реальне Я та дзеркальне Я.

Компоненти Я-образу

Реальне Я – те, якими ми є.

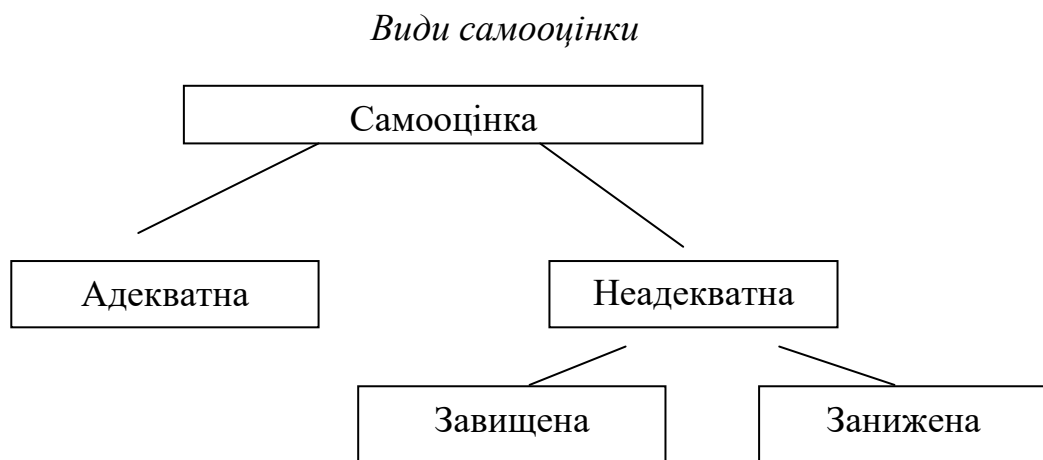
Ідеальне Я – те, якими ми хочемо бути.

Дзеркальне Я – те, якими нас бачать, за нашою думкою, інші.

5. Афективно-оцінна складова Я-концепції

Самооцінка, або **афективно-оцінна** складова Я-концепції – це цінність, значимість, якою індивід наділяє себе в цілому й окремі сторони своєї особистості, діяльності, поведінки. Самооцінка може виявлятися у свідомих судженнях індивіда, за допомогою яких він намагається сформулювати свою значимість, а може бути прихованою у будь-якому самоописі, тому що всяке уявлення про себе містить оцінний елемент.

Самооцінка може бути адекватною та неадекватною, тобто завищеною або заниженою.

Самооцінка впливає на поведінку людини.

Людина з **адекватною самооцінкою** реально оцінює себе: бачить як позитивні, так і негативні свої якості, може адаптуватися до середовища, що змінюється.

Людина із **завищеною самооцінкою** відчуває себе вищою за інших, що часто призводить до труднощів у спілкуванні.

Крім того, людина із завищеною самооцінкою впевнена у власній безпомилковості і тому може потрапити у складну ситуацію, коли треба відмовитися від звичайного погляду або визнати чужу правоту.

Якщо в людині сформувалась **низька самооцінка**, то вона почуває себе невпевнено, не довіряє собі, сумнівається в собі, страждає, тому що ставить високі вимоги до себе, може потрапити під вплив інших людей.

6. Ставлення до себе

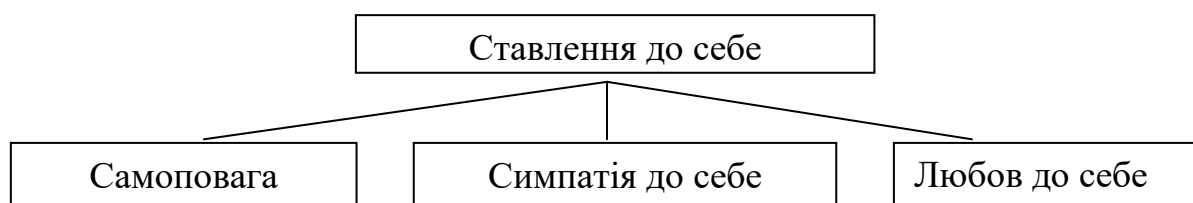
Більшість учених виділяють у структурі Я-концепції таку складову як **ставлення до себе** і вважають цю підструктуру найбільш значущою із феноменів внутрішнього життя особистості.

Ставлення до себе – це переживання, відносно стійке чуття, що занижує самосприймання та Я-образ. Ставлення до себе – складне утворення, яке містить у собі самоповагу, гідність, позитивне ставлення до себе тощо. Воно може співпадати і не співпадати з самооцінкою, тобто самооцінка може бути низькою, але людина зберігає свою гідність. В основі ставлення до себе лежать два внутрішніх мотиви: мотив самоповаги і потреба в сталості, стійкості образу Я.

Самоповага – це потреба індивіда робити максимальним переживання позитивного і мінімальним – переживання негативного ставлення до себе.

Ставлення до себе може переживатися у кількох формах.

Форми ставлення особистості

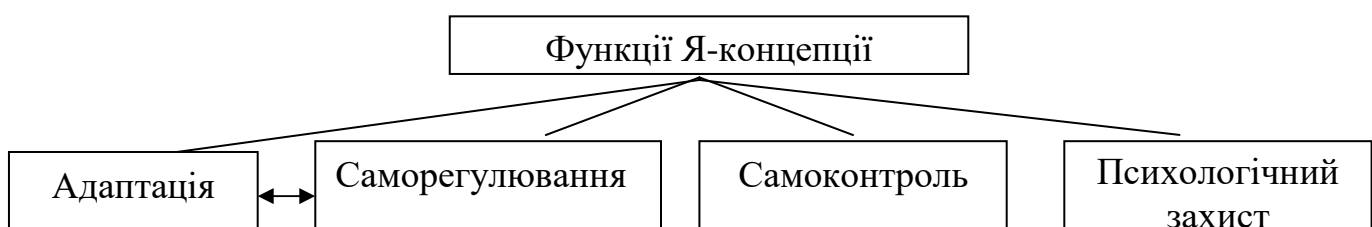
Ставлення до себе, як і самооцінка, визначає форми взаємодії індивіда з оточуючими, тобто його поведінку.

7. Поведінкова складова Я-концепції

Я-концепція формується під впливом контактів індивіда з іншими, насамперед значимими, тому вона у свою чергу визначає, як індивід сприймає оточуючих і як буде свою **поведінку** стосовно них.

Поведінкова складова визначає функції Я-концепції.

Функції Я-концепції, що виявляються в поведінці

Адаптація – вміння пристосовуватися до обставин.

Саморегулювання – безперервний процес пристосування індивіда до умов, що його оточують, і задоволення потреб, які виникають у даний момент.

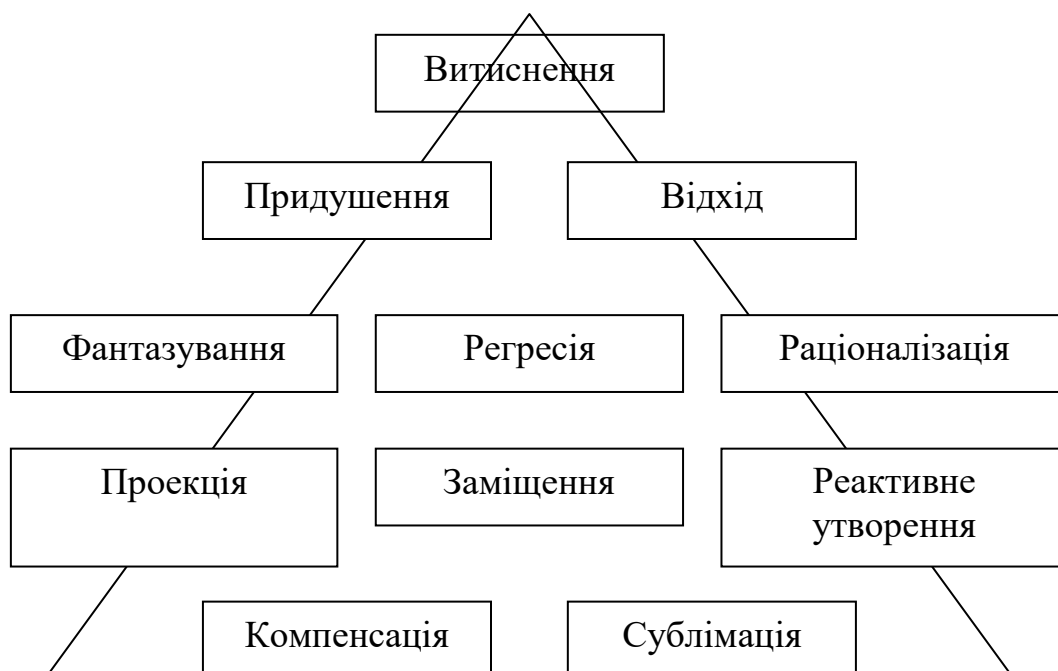
Самоконтроль – здібність управляти своєю поведінкою, яка передбачає включення волі.

Психологічний захист – методи, які використовуються для захисту ставлення до себе і самооцінки. Вони мають назву «механізми психологічного захисту».

8. *Механізми психологічного захисту*

Психологічний захист – система регуляції людини, яка спрямована на усунення чуття тривоги, що пов'язане з усвідомленням внутрішнього конфлікту. Був розроблений З. Фрейдом і розвинутий іншими вченими (А. Фрейд, К. Г. Юнгом, А. Адлером, К. Хорні, Е. Фроммом та ін.).

Механізми психологічного захисту

1. *Витиснення* – забування, викликане неусвідомленим блокуванням думок або подій, що лякають або загрожують.

2. *Придушення* – усвідомлений і навмисний відхід від неприємних думок і спогадів.

3. *Відхід* – механізм психологічного захисту, який виявляється у бажанні уникнення неприємних ситуацій.

4. *Фантазування* – механізм психологічного захисту у вигляді відходу в уявлений світ, поринання у мрії.

5. *Регресія* – механізм психологічного захисту, який виявляється у вигляді повернення до більш ранніх форм поведінки та мислення.

6. *Раціоналізація* – механізм психологічного захисту, при якому, щоб виправдати неприйнятну ситуацію, перекручують дійсність.

7. *Проекція* – механізм психологічного захисту, який проявляються у вигляді обвинувачення іншого у своїх власних слабостях через почуття провини, яке зазнає сама людина.

8. *Заміщення* – механізм психологічного захисту у вигляді перенесення чуттів, істинне джерело яких не можна усунути або прийняти, на людину або предмет, що їх заміняє.

9. *Реактивне утворення* – механізм психологічного захисту, який примушує людину діяти супроти власним неприйнятним імпульсам.

10. *Компенсація* – механізм психологічного захисту, який полягає у прагненні людини, що не має достатніх здібностей до якоїсь галузі, звертатися до тих галузей діяльності, де вона змогла б досягти успіхів.

11. *Сублімація* – механізм психологічного захисту, який спрямовує неприйнятні імпульси в позитивну, творчу галузь.

Тема 4. Розвиток особистості

План

1. Вікові стадії розвитку особистості.
2. Поняття вікової кризи.
3. Життєві кризи особистості.
4. Розв'язання вікової кризи та результативна поведінка як якість життя.
5. Завдання розвитку в юнацькому віці.
6. Значення психологічної обізнаності для розвитку особистості.

1. Вікові стадії розвитку особистості

<i>№ n/n</i>	<i>Стадії розвитку особистості</i>
1.	Вік немовляти (від народження до 1 року)

2.	Раннє дитинство (1-3 роки)
3.	Вік гри (3-6 років)
4.	Шкільний вік (6-12 років)
5.	Підлітки (12-19 років)
6.	Юність (20-25 років)
7.	Дорослість (26-64 роки)
8.	Старість (65-100 років)

З 60-х років ХХ ст. наукове бачення процесів психічного розвитку для світової спільки психологів визначила епігенетична концепція Еріка Еріксона (1902-1994 рр.), яка стосується розвитку ЕГО у напрямку адаптації людини до навколишнього середовища. Цей напрям досліджень має назву ЕГО-психологія.

У книзі «Дитинство та суспільство» (1963 р.) Е. Еріксон поділив життя людини на вісім стадій психосоціального розвитку ЕГО «вісім віків людини». Згідно з його концепцією ці стадії розвитку наслідуються генетично і кожен індивід обов'язково послідовно проходить усі стадії. Отже, розгортається епігенетичний «план особистості», в якому хронологічні рамки віку не мають бути жорсткими, бо вони залежать від співвідношення біологічного, соціального та психологічного віків.

2. Поняття вікової кризи

Кожна стадія життєвого циклу настає в певний час, який може бути визначений як «критичний період». Це обумовлене тим, що кожна психологічна стадія розвитку супроводжується кризою – поворотним моментом у житті індивіда. Вікова криза виникає, коли вступають у конфлікт з одного боку, певний рівень психологічної зрілості, а з іншого – соціальні вимоги, які зумовлені еволюційним завданням, специфічним для кожної фази розвитку.

Отже, вісім психологічних криз, які людина розв'язує на своєму життєвому шляху, є рушійними силами розвитку особистості. Кожна криза – це своєрідний виклик, який спонукає індивіда до особистісного зростання і подолання життєвих перешкод та проблем.

Знання того, як людина справлялася з кожною із значущих життєвих проблем або як неадекватне розв'язання попередніх проблем позбавило її

можливості справлятися з подальшими проблемами, має бути, на думку Еріксона, єдиним ключем до розуміння життя кожної особистості. Він підкреслював, що вікова криза є онтогенетичним джерелом як сили, так і недостатньої адаптації. Тому завдання життя людини полягає в тому, щоб адекватно розв'язати кожен кризу, і тоді буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптивною і зрілою особистістю.

3. Життєві кризи особистості

№ n/n	Радіус значущих стосунків	Основний вибір, або кризові суперечності
1.	Мати	Базисна якість довіри проти основоположної безнадії та недовіри
2.	Батько	Автономія (самостійність) проти залежності, сорому та сумнівів
3.	Родина	Особиста ініціатива проти страху провини та догани
4.	Сусіди, школа	Заповзятливість проти почуття неповноцінності
5.	Групи ровесників	Ідентичність проти змішування ідентичності (рольової сплутаності)
6.	Друзі, сексуальні партнери, суперники, співробітники	Інтимність проти ізоляції
7.	Розділена праця, мій дім	Продуктивність (генеративність) проти застою, поглинутості собою
8.	Людство, «мій рід»	Цілісність, універсальність проти відчаю та презирства

Психологію життєвого циклу Е. Еріксон досліджував методом психобіографії. Мета психобіографії – ідентифікація людини протягом усього життя. Головним поняттям цього дослідження є поняття Его-ідентичності. Его-ідентичність – це суб'єктивне почуття неперервного самоототожнення, самоусвідомлення. Бути самим собою в очах інших, у тому числі й у власних очах, – це та «пружина», що надає сили для розвитку особистості на шляху до самого себе. Почуття Его-ідентичності базується на 4-х компонентах:

1) **Співпричетність** – це чітке розуміння того, що своїми почуттями, думками, діями я створюю в цьому світі важливі зміни, але водночас ці

почуття, думки та вчинки належать власне мені. Протилежить співпричетності конформність, а саме виконання соціального замовлення, яке не відображає співпричетності з власним «я».

2) **Відчуття інаковості** – чітке усвідомлення тих меж, що відділяють мене від інших.

Его-ідентичність пов'язана з повним відокремленням себе, своїх меж, своєї психологічної території.

3) **Дистанційованість** – визначення погляду на себе, вміння подивитися на себе збоку, через призму власних думок, почуттів (Що зі мною діється? Що я відчуваю?).

4) **Єдність «Я» у часі.** Моє «Я» = «Я». Я не перестаю бути «Я», хоча я розвиваюся в часі.

Отже, співпричетність, відчуття інаковості, дистанційованість, єдність «Я» в часі є ознакою Его-ідентичності.

Поширення радіусу значущих відношень є зовнішніми умовами розвитку ідентичності зростаючої людини. Вступаючи в нові стосунки зі світом значущих людей, людина більш чи менш свідомо робить вибір, розв'язує кризове протиріччя даного типу відносин, котрі й визначають напрям розвитку на кожному віковому ступені. Цей напрям може бути продуктивним, і тоді у людини розвиваються сильні якості, котрі призводять до посилення і зміцнення почуття самоідентичності. І навпаки, вибраний чи нав'язаний напрям розвитку може бути деструктивним, і тоді в людині розвивається центральна патологія даного віку, яка руйнує, послаблює почуття самоідентичності.

4. Розв'язання вікової кризи та результативна поведінка як якість життя

<i>№ n/n</i>	<i>Адаптивні «Его» – якості</i>	<i>Деструктивні новоутворення «віку»</i>
1.	Базальна довіра, надія	Уникнення спілкування та діяльності
2.	Воля	Нав'язливість (імпульсивність або погоджуваність)
3.	Мета (цілеспрямованість)	Загальмованість
4.	Компетентність (уміння)	Інертність (лінощі)
5.	Вірність самому собі	Сором'язливість, негативізм

6.	Любов як здатність до спільності зі збереженням особистого «Я»	Винятковість (схильність виключати кого-небудь чи себе з кола інтимних стосунків)
7.	Творчість, турбота, милосердя	Відкинутість
8.	Мудрість	Презирство

Та форма поведінки, яка виникає внаслідок активних зусиль до розв'язання психосоціальної кризи і до пошуку та винаходу нових рішень для кожної стадії психосоціального розвитку, називається результативною поведінкою.

Результативна поведінка характеризується трьома компонентами:

1. Здатність відбирати нову інформацію.
2. Здатність контролювати особисті емоції та виявлення.
3. Здатність опановувати відповідне соціальне оточення.

Стратегія формування результативної поведінки віддзеркалює здібності, мотиви, потреби.

Результативна поведінка приводить до формування Его-якостей, які дають людині нову орієнтацію, новий досвід, а саме: унікальність мислення, емоційного життя, цінностей та переконань. Це призводить до балансу у ставленні до самого себе та прийняття того, як відносяться до неповторності особистісних вчинків й інші люди зі значущого оточення.

5. Завдання розвитку в юнацькому віці

1. Досягнення автономії від батьків.
2. Досягнення сексуальної ідентичності.
3. Формування інтеріорізованої (внутрішньої) моралі.
4. Вибір професії, кар'єри, занять.

Перше завдання. Досягнення автономії від батьків з психологічної точки зору означає здатність до регуляції своєї власної поведінки, здійснення життєвого вибору, прийняття власних рішень, здатність чинити особисті незалежні вчинки без контролю батьків.

У процесі вирішення цього завдання виникає проблема прийняття індивідуальності один-одного. Процес самовизначення відбувається, коли в

іншій людині ми спроможні прийняти схожість та відмінність.

Друге завдання. Досягнення сексуальної ідентичності пов'язане з завершенням внутрішньої роботи над сексуально-рольовими перевагами; остаточний вибір себе як чоловіка, так і жінки.

Досягнення сексуально-рольової ідентичності передбачає інтеграцію трьох компонентів: біологічного, психологічного, соціального віку.

Третє завдання. Формування інтеріорізованої (внутрішньої) моралі пов'язане з новими когнітивними якостями у зв'язку з відкриттям нових життєвих ситуацій, у яких усвідомлюються відповідальність та наслідки своїх дій у контексті прав і потреб інших людей.

Четверте завдання. Вибір професії, кар'єри, занять.

Вступ у світ праці, кар'єри потребує від молодої людини зовсім нового розподілу фізичної та психологічної енергії, чіткого структурування часу кожного дня. Проблемою також є зіткнення соціальних емоцій, наприклад, потреби у досягненні з невідпрацьованими внутрішніми емоціями, такими, як страх невдачі, невпевненість у собі тощо.

Компоненти морального вибору

- 1) Що будуть думати і почувати інші люди в тому випадку, коли я вчиню так, як хочу вчинити?
- 2) Який вплив справить мій вибір на інших людей: кому завдам шкоди, кому принесу користь, що отримаю сам?
- 3) Вплив ситуації (вона не відіграє вирішальної ролі). Коли переоцінюється вплив обставин, людина делегує відповідальність у зовнішнє середовище.
- 4) Внесок «Я», котрий має місце у рішенні: чи приймаються тіньові сторони особистості, чи тільки її «фасад».
- 5) Емоційний компонент: як я відчуваюся, коли вчиняю так чи інакше.
- 6) Вплив відповідних установок і переконань.
- 7) Внесок добра у світ (чи буде більше страждань у світі, чи вони зменшаться).
- 8) Юридичні наслідки вчинку (чи є мій вчинок кримінальним; чи відповідає мій вчинок системі власних етичних цінностей; роблячи вибір, переступаю через себе чи

дію відповідно до себе).

б. Значення психологічної обізнаності для розвитку особистості

Роблячи аналіз психобіографії людини, слід підкреслити, що кожен віковий ступінь характеризується неперервністю. Одна стадія не заміщує іншу, а підлаштовується до неї. Початок віку – поняття дуже умовне, тому що загальна здатність, яка буде ключовою у новому віці, вже виявила себе в більш примітивному вигляді у попередньому віці. Кінець віку ще більш умовний через те, що базова якість, яка сформувалася в даному віці, закріплюється в наступному.

Ці спостереження дають підґрунтя для висновку про те, що людина може змінити себе на краще або збільшити погане в собі на будь-якому ступені свого розвитку. У психології розвитку існує проблема, викликана дійсністю. У будь-якій точці розвитку можливі зупинка психічного зростання і вихід на плато.

Досягнутий на цей момент рівень психологічного дозрівання стає особистісним типом людини, наприклад, вічний підліток.

При цьому прорив до вищих рівнів психічного розвитку блокується не стільки зсередини у зв'язку з дефектом якихось функцій організму, скільки зовнішніми обставинами, серед яких головною є відсутність психологічної грамотності.

Е.Еріксон вважав, що людина, яка взаємодіє з оточенням, стає у процесі свого розвитку все більш і більш компетентною, стає гармонійною особистістю.

Проте слід підкреслити, що необхідною умовою для досягнення гармонійного розвитку є неослабна увага самої людини та її оточення до явищ життя душі.

Его-ідентичність є стимулом розвитку, психосоціальна криза дає людині шанс для розвитку, а усвідомлення себе у процесі розвитку – це той компас, який допомагає не збитися зі шляху.

Психологічна обізнаність відкриває перед людиною можливості саморозвитку через усвідомлення свого співвідношення зі світом, із навколишнім осередком на шляху до гармонії і щастя.

Аналіз повного життєвого циклу з описом адаптивних Еґо-якостей та головних патологій розвитку дає можливість кожній людині приміряти цю психобіографію до себе в пошуках точки відліку усвідомлюваного нами віку не за кількістю років, а за якістю праці душі.

Змістовний модуль 2. Особистість та емоційна сфера

Тема 5. Індивідуально-психологічні властивості особистості. Темперамент

План

1. Темперамент як індивідуально-психічна властивість особистості.
2. Історія розвитку основних теорій темпераменту.
3. Психологічна характеристика темпераменту (за І. П. Павловим).
4. Характеристика 4-х типів темпераменту.
5. Поняття про характер та його структуру.
6. Типи акцентуалізації характеру.

1. Темперамент як індивідуально-психічна властивість особистості

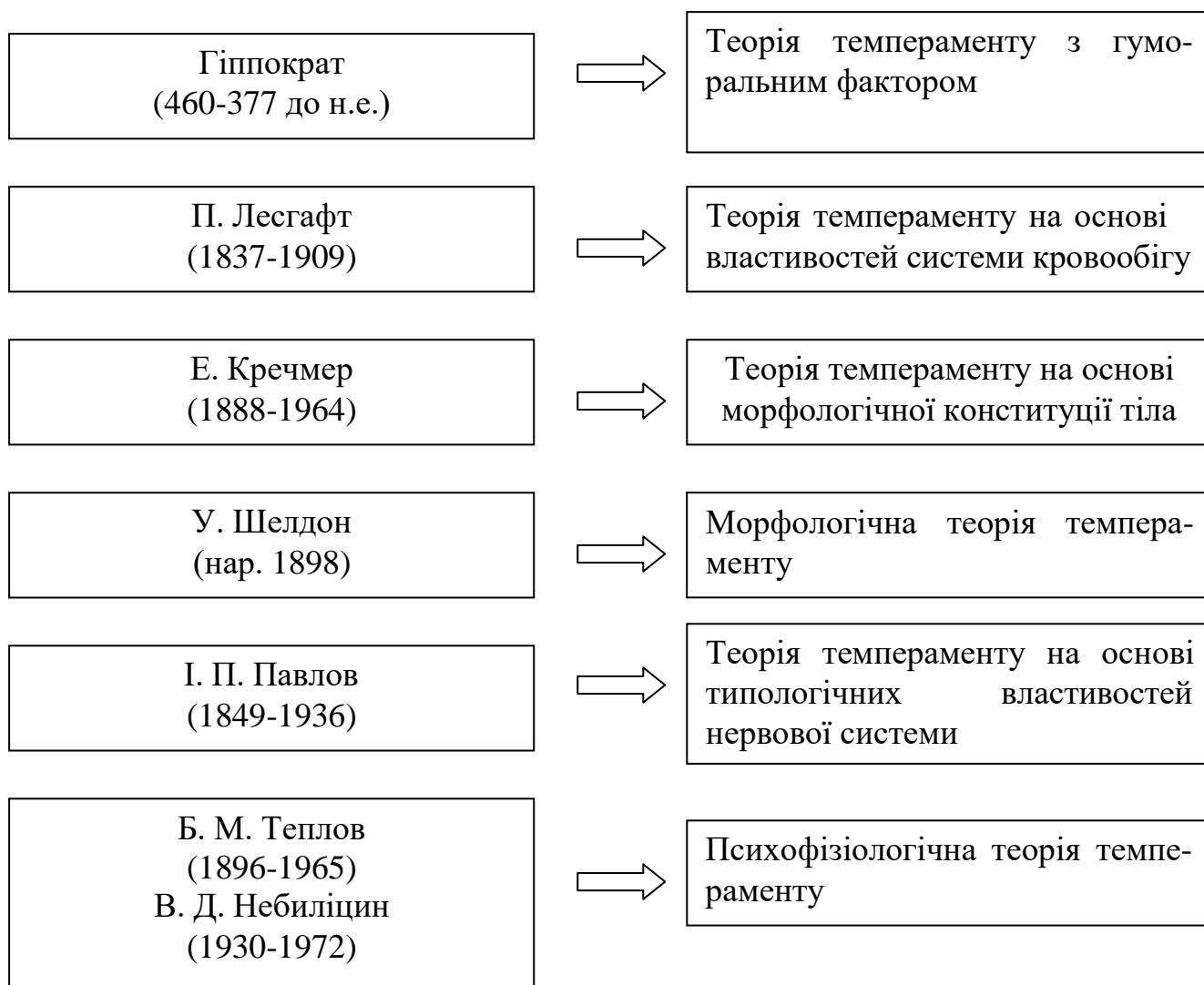
Темперамент (лат. temperamentum – відповідне співвідношення рис) – це психічна властивість особистості, яка характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності.

Темперамент відбиває динамічні характеристики діяльності та поведінки людини, що виявляється не стільки в кінцевому підсумку, скільки в їх перебігу.

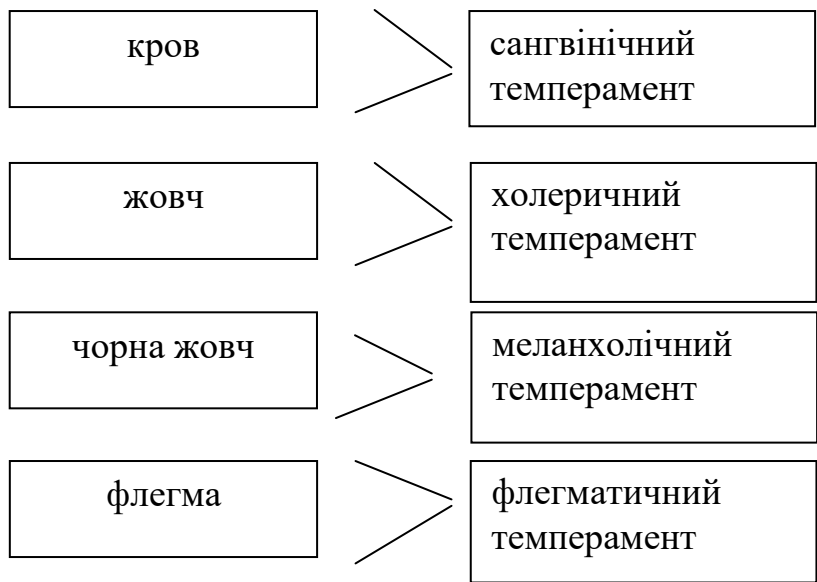
І. П. Павлов вважав, що темперамент – це генотип, тобто природжена, природна особливість нервової системи.

Б. М. Теплов дає таке визначення темпераменту: «Темпераментом називається характерна для даної людини сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційною збудливістю, тобто швидкістю виникнення почуттів, з одного боку, та їх силою – з іншого».

2. Історія розвитку основних теорій темпераменту

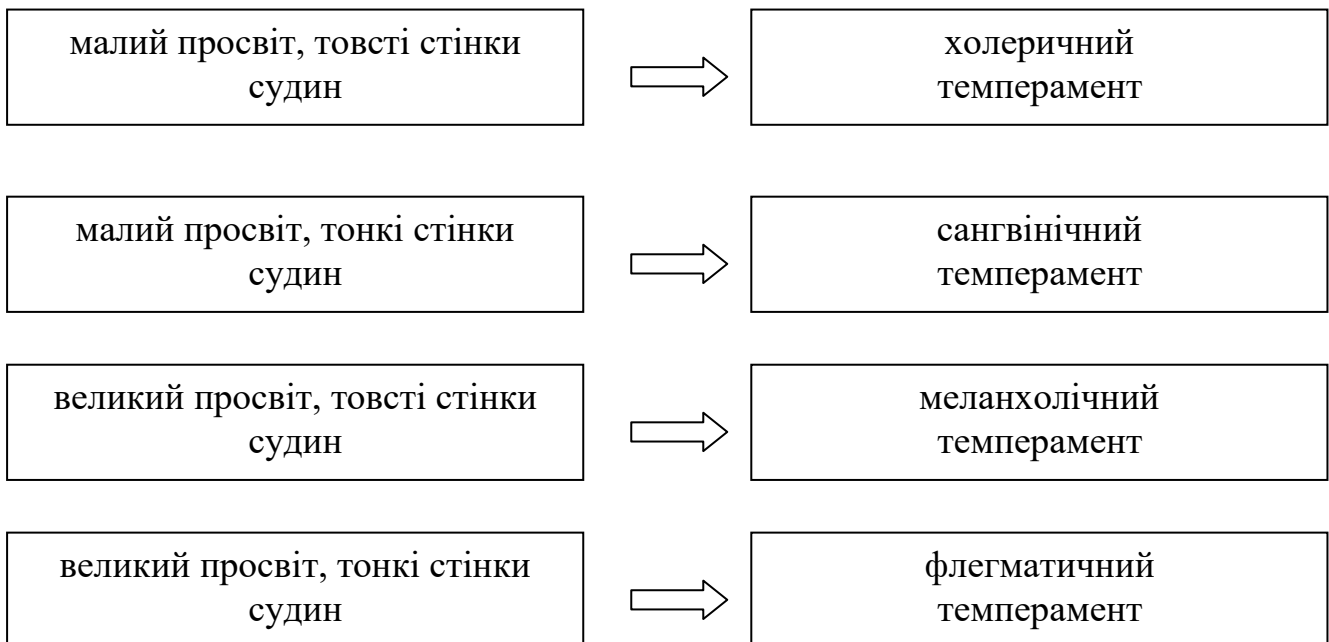

Найдавніша теорія темпераменту розроблена старогрецьким лікарем Гіппократом. Основні положення його теорії ґрунтуються на **співвідношенні між рідинами**, які циркулюють у людському організмі (кров, жовч, чорна жовч, слиз (лімфа, флегма)). На основі теорії Гіппократа сформувалося вчення про темперамент, згідно з яким існують чотири типи темпераменту, залежно від домінування в організмі людини певної рідини.

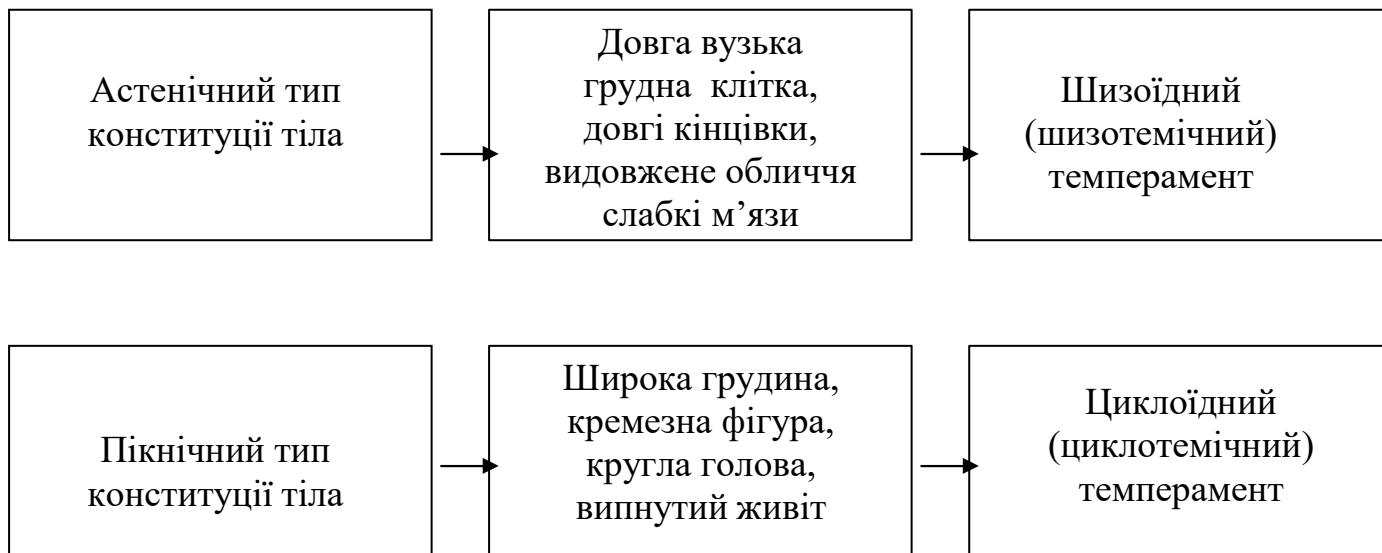
П. Лесгафт розробив оригінальну теорію, згідно з якою в основі проявів темпераменту лежать **властивості системи кровообігу**, зокрема товщина стінок кровоносних судин, діаметр їхнього просвіту, побудова і форма серця тощо.

Теорія темпераментів (за П. Лесгафтом)

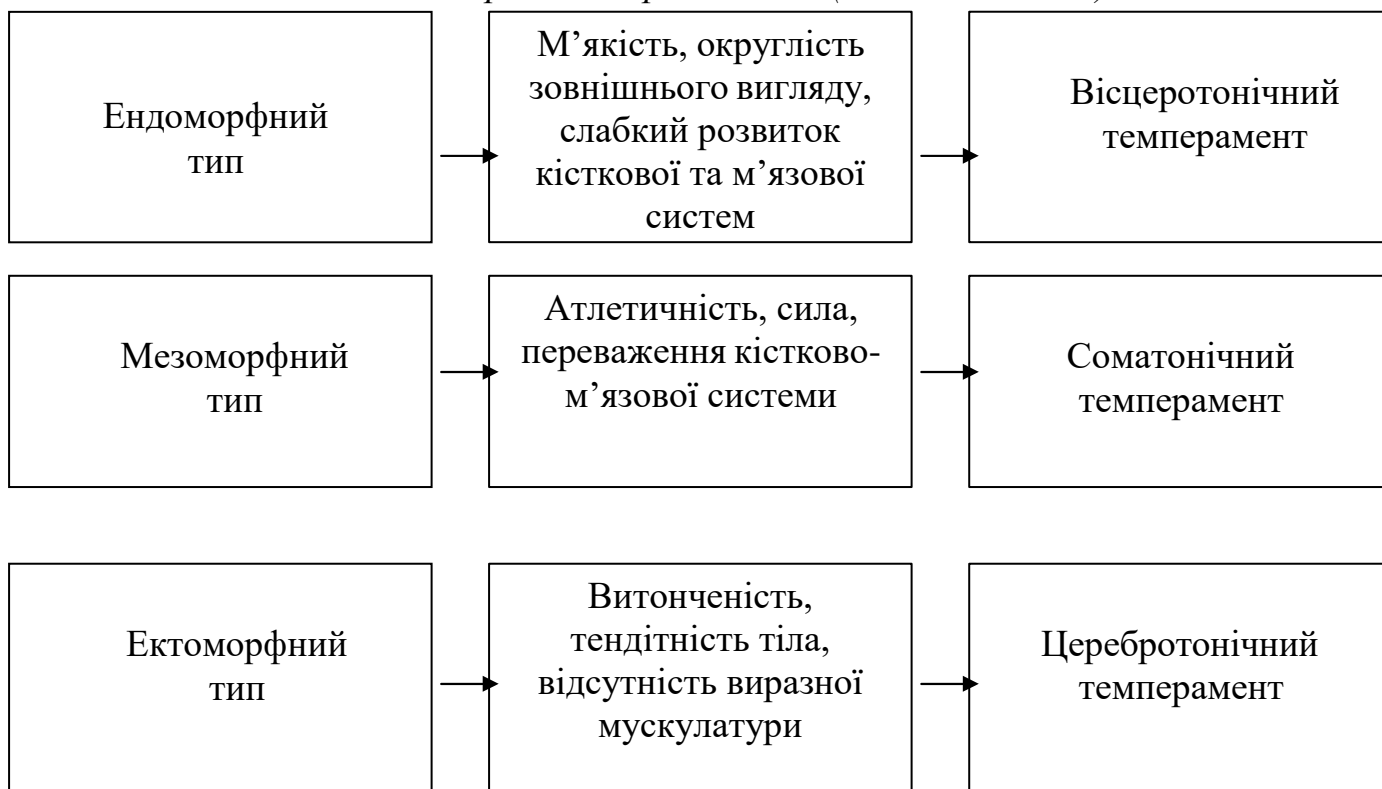
Е. Кречмер спробував визначити типи темпераменту через типи морфологічної конституції тіла людини.

Теорія темпераментів (за Е. Кречмером)

Американський психолог В. Шелдон запропонував морфологічну теорію темпераменту, за якою виділяються *три типи соматичні конституції* («соматотипи»).

Теорія темпераментів (за В. Шелдоном)

Психофізіологічний аналіз структури темпераменту дає змогу, за В. Д. Небиліциним і Б. М. Тепловим, виділити три головних його компоненти, які виявляються в загальній активності індивіда, його моториці та емоційності. Зазначені компоненти темпераменту в актах людської поведінки утворюють єдність спонукання, дії та переживання.

3. Психологічна характеристика темпераменту (за І. П. Павловим)

Наукова основа побудова *теорії темпераменту* була розроблена І. П. Павловим у його вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей.

Вища нервова діяльність характеризується співвідношенням двох головних процесів – *збудження та гальмування*.

Збудження – це функціональна активність нервових клітин і центрів кори головного мозку.

Гальмування – це зниження активності нервових клітин і центрів кори головного мозку.

Нервові процеси збудження та гальмування характеризуються **силою, врівноваженістю і рухливістю**.

Сила нервових процесів характеризує нервову систему людини з боку здатності витримувати вплив подразників зовнішнього середовища.

Врівноваженість нервових процесів – це певний баланс процесів збудження та гальмування.

Рухливість нервових процесів – це швидкість зміни процесів збудження та гальмування.

Різні поєднання цих показників притаманні різним типам вищої нервової діяльності (ВНД) людини. Ці комбінації збігаються, за І. П. Павловим, з античною класифікацією темпераменту.

4. Характеристика 4-х типів темпераменту (за І. П. Павловим)

Типи ВНД	Характеристика нервових процесів збудження та гальмування			Тип Темпераменту
	Сила	Врівноваже- ність	Рухливість	
Сильний	Сильний	Врівноважений	Рухливий	Сангвінічний
Сильний	Сильний	Неврівноваже- ний	Рухливий	Холеричний
Сильний	Сильний	Врівноважений	Інертний	Флегматичний
Слабкий	Слабкий	Неврівноваже- ний	Інертний	Меланхолічний

Сангвінік. Йому притаманні висока нервово-психічна активність, різноманітність і багатство міміки та рухів, емоційність, вразливість і лабільність. Водночас переживання сангвініка неглибокі. Якщо немає адекватного виховання, серйозних цілей у житті, творчої діяльності, то в поведінці можуть закріпитися такі риси, як відсутність необхідної зосередженості, витривалості, поверховість.

Холерик. Для нього характерні високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, а також сила, імпульсивність, яскрава виразність емоційних переживань. Процес збудження переважає над процесом гальмування. Циклічність у діяльності – результат невідновленості їх нервової діяльності. Без адекватного виховання в поведінці холерика можуть закріпитися нестриманість, гарячковість, нездатність до самоконтролю.

Флегматик. Врівноваженість і деяка інертність нервових процесів дозволяють флегматику залишатися спокійним у будь-яких умовах. Йому притаманні низький рівень активності та невміння швидко переключатись,

повільність і спокій у діях, міміці та мовленні, сталість. Глибина почуттів і настроїв. При помилках у вихованні у флегматика можуть розвинути млявість, збідненість і слабкість емоцій, стереотипність у мисленні та діях.

Меланхолік. Низький рівень нервово-психічної активності, стриманість і приглушеність моторики й мовлення, значна емоційна реактивність, глибина і стійкість почуттів при слабкому зовнішньому їх виявленні притаманні цьому типу темпераменту. Реакція меланхоліка часто не відповідає силі подразника. Сильні дії подразників часто викликають у меланхоліка гальмівну реакцію. У нього можуть розвинути підвищена емоційна вразливість, замкненість і відчуженість, схильність до тяжких внутрішніх переживань, які не відповідають об'єктивній дійсності.

5. Поняття про характер та його структуру

Характер – це сукупність стійких індивідуальних рис і особливостей особистості, яких людина набуває у процесі діяльності та спілкування, що обумовлює типові для індивіда способи поведінки.

Структурність характеру – це закономірна залежність між його окремими рисами, яку можна розглядати у загальнопсихологічному, типологічному аспектах, а також в аспекті індивідуальних особливостей.

Структуру і зміст характеру людини визначають:

- а) динаміка волі;
- б) специфіка виявлення емоцій людини та емоційний фон;
- в) інтелектуальні особливості людини;
- г) взаємозв'язок усіх цих компонентів.

Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми характеру як результат підсилення його окремих рис.

Класифікація типів акцентуації характеру достатньо складна і не співпадає за найменуванням у різних авторів (К. Леонгард, А. Лічко). Узагальнена класифікація подана в цій схемі.

6. Типи акцентуації характеру

Інтровертний тип	⇒	Замкненість, утруднення у спілкуванні, налагодженні стосунків з іншими
Екстравертний тип	⇒	Жага спілкування і діяльності, емоційна збудженість
Некерований тип	⇒	Імпульсивність, конфліктність, категоричність, підозрілість
Неврастенічний тип	⇒	Подразливість, підвищена втомлюваність
Сензитивний тип	⇒	Надмірна чутливість, лякливість, вразливість, сором'язливість
Демонстративний тип	⇒	Егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчуття

Характер тісно пов'язаний з темпераментом, який може сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру.

Тема 6. Соціально-психологічна характеристика особистості. Характер

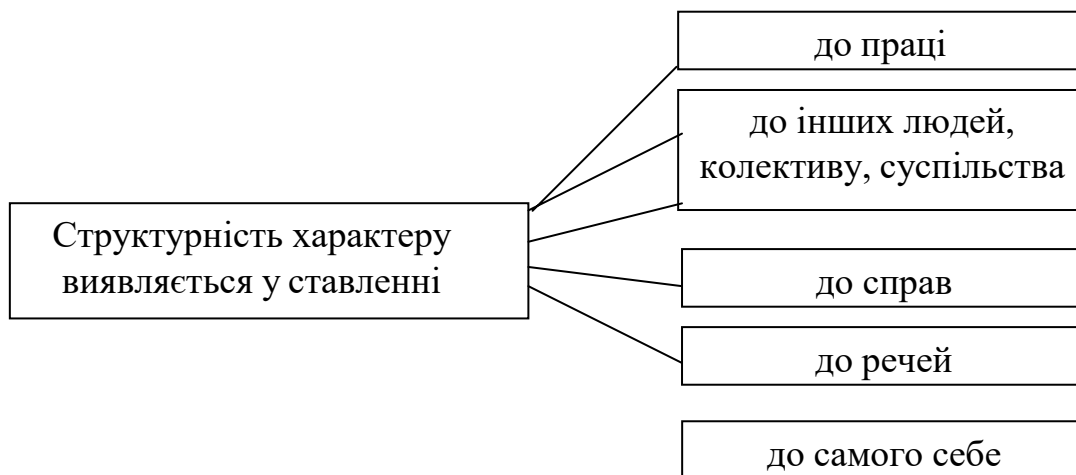
План

1. Поняття про характер та його структуру.
2. Риси характеру.
3. Типи акцентуалізації характеру.
4. Формування характеру.

1. Поняття про характер та його структуру

Характер – це сукупність стійких індивідуальних рис і особливостей особистості, яких людина набуває у процесі діяльності та спілкування, що обумовлює типові для індивіда способи поведінки.

Структурність характеру – це закономірна залежність між його окремими рисами, яку можна розглядати у загальнопсихологічному, типологічному аспектах, а також в аспекті індивідуальних особливостей.

Структуру і зміст характеру людини визначають:

- а) динаміка волі;
- б) специфіка виявлення емоцій людини та емоційний фон;
- в) інтелектуальні особливості людини;
- г) взаємозв'язок усіх цих компонентів.

2. Рис характеру

Основні групи рис характеру людини як вираження її ставлення до дійсності

Перша група	Ставлення до суспільства, колективу, інших людей	<p><i>Моральні якості особистості</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - чуйність, тактовність - ввічливість, щирість - самокритичність, скромність
	<ul style="list-style-type: none"> - комунікативність - відлюдність 	<p><i>Вольові якості особистості</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - рішучість, стійкість - наполегливість, цілеспрямованість - самостійність
Друга група	Ставлення до праці (справи)	<p><i>Емоційні особисті якості</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - запальність - байдужість - вразливість, тривожність - ніжність тощо
	<ul style="list-style-type: none"> - активність, працелюбство - безініціативність - творче ставлення - безвідповідальність 	
Третя група	Ставлення до себе	
	<ul style="list-style-type: none"> - альтруїзм, скромність - егоїзм, зарозумілість - некритичність - гордість, хвацтво 	
Четвер-та група	Ставлення до речей	<p><i>Інтелектуальні якості особистості</i></p>
	<ul style="list-style-type: none"> - охайність, бережливість - неохайність, марнотрацтво, скупість 	<ul style="list-style-type: none"> - кмітливість - винахідливість - допитливість

Деякі риси характеру можуть бути розвинуті надміру, що призводить до формування так званих акцентуацій характеру.

Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми характеру як результат підсилення його окремих рис.

Класифікація типів акцентуації характеру достатньо складна і не співпадає за найменуванням у різних авторів (К. Леонгард, А. Лічко). Узагальнена класифікація подана в цій схемі.

3. Типи акцентуації характеру

Інтровертний тип	⇒	Замкненість, утруднення у спілкуванні, налагодженні стосунків з іншими
Екстравертний тип	⇒	Жага спілкування і діяльності, емоційна збудженість
Некерований тип	⇒	Імпульсивність, конфліктність, категоричність, підозрілість
Неврастенічний тип	⇒	Подразливість, підвищена втомлюваність
Сензитивний тип	⇒	Надмірна чутливість, лякливість, вразливість, сором'язливість
Демонстративний тип	⇒	Егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчуття

Характер тісно пов'язаний з темпераментом, який може сприяти або протидіяти розвиткові певних рис характеру.

4. Формування характеру

Характер формується з перших днів життя людини до останніх його днів. У перші роки життя провідним фактором розвитку характеру стають дорослі. У молодшому віці поряд із наслідуванням на перше місце виступає виховання. З підліткового віку важливу роль у формуванні характеру відіграє самовиховання.

Характер може свідомо, цілеспрямовано вдосконалюватися самою людиною завдяки зміні соціальної поведінки, спільної діяльності, спілкування з іншими людьми протягом усього життєвого шляху.

Тема 7. Когнітивні процеси

План

1. Пізнавальні психологічні процеси.
2. Відчуття. Загальна характеристика, види та основні властивості відчуттів.
3. Сприймання. Основні властивості сприймання.
4. Увага. Основні характеристики. Керування увагою.
5. Загальне поняття пам'яті.
6. Органічні основи пам'яті. Сучасні теорії.
7. Види пам'яті.
8. Поняття про мислення. Види мислення.
9. Уява: поняття, види, форми.

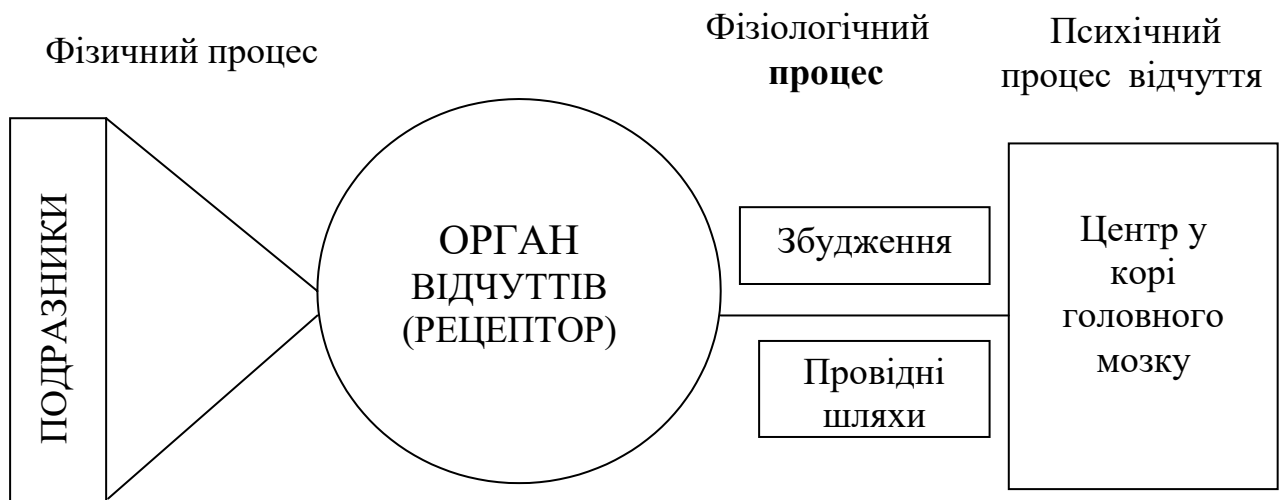
1. Пізнавальні психологічні процеси

<i>Відчуття</i>	<i>Сприймання</i>	<i>Пам'ять</i>	<i>Уява</i>	<i>Мислення</i>
Відображення окремих властивостей предметів, що безпосередньо впливають на наші органи чуття	Відображення предметів та явищ, що безпосередньо впливають на органи чуття в цілому, сукупності властивостей та ознак цих предметів	Відображення минулого досвіду чи відбиток зберігання та відтворення явищ, речей тощо	Відображення майбутнього, створення нового образу на підставі минулого досвіду	Вища форма відображувальної діяльності, що дозволяє зрозуміти сутність предметів та їх взаємозв'язок, закономірність розвитку

2. Відчуття. Загальна характеристика, види та основні властивості відчуттів

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні мозком окремих властивостей предметів і явищ об’єктивного світу, а також внутрішніх станів організму за безпосередньої дії та впливу подразників на відповідні органи чуття.

Виникнення відчуттів

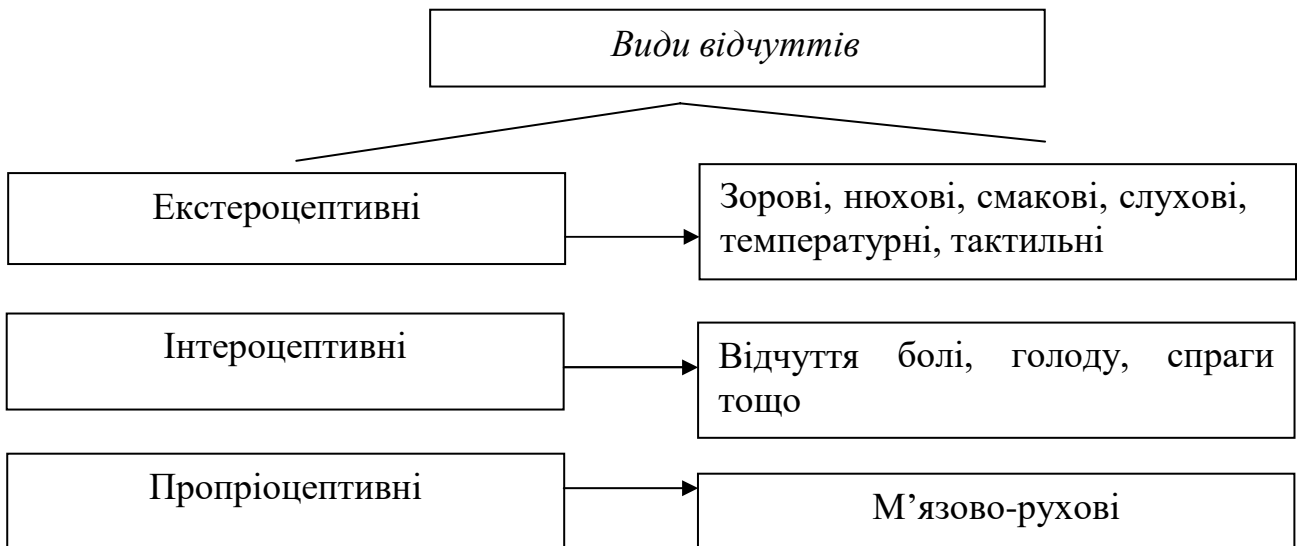

За розташуванням рецепторів відчуття поділяють на екстероцептивні, інтероцептивні і пропріоцептивні.

Екстероцептивні відчуття мають рецептори на поверхні тіла відображають властивості предметів і явищ зовнішнього середовища (зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові).

Інтероцептивні відчуття мають рецептори, розташовані у внутрішніх органах і тканинах тіла та відображають стан внутрішніх органів (органічні – спраги, голоду тощо).

Пропріоцептивні відчуття дають інформацію про рух і положення нашого тіла.

Відчуття як елементарне відображення матеріального світу закономірно відбиває основні характеристики предметів і явищ – якісні, кількісні, просторово-часові. Головною характеристикою відчуттів є їхня якість.

Якість відчуттів – специфічні особливості, які відрізняють кожен вид чуття від інших видів.

Інтенсивність відчуттів визначається силою діючого подразника та функціональним станом рецептора.

Тривалість відчуттів визначається функціональним станом органів чуття, часом дії подразника та його інтенсивністю.

Просторова локалізація – просторовий аналіз, що здійснюється дистантними рецепторами, дає нам відомості про локалізацію подразника у просторі.

Загальні властивості відчуттів

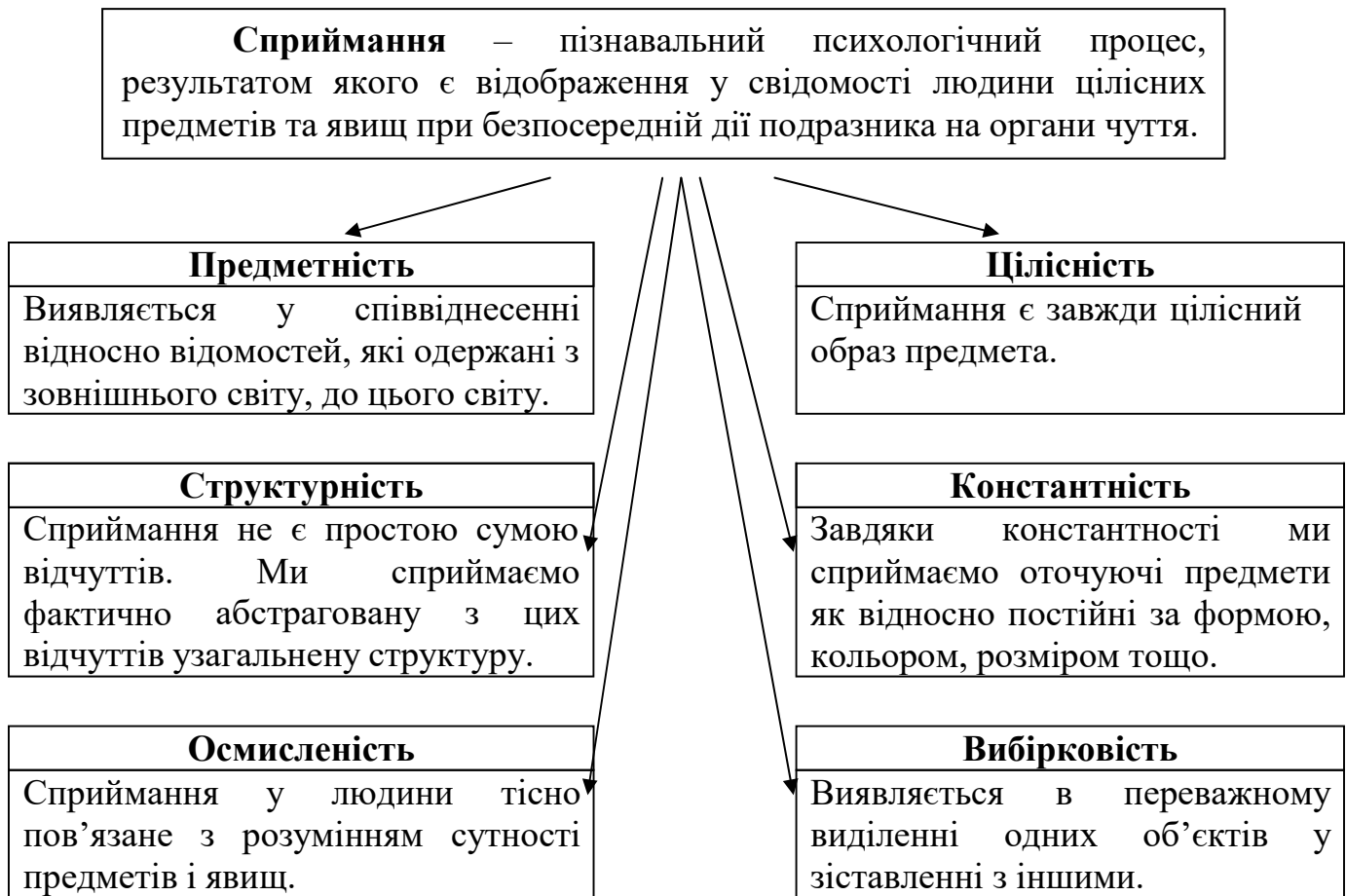
<i>Якість</i>	Кожен вид відчуттів має свої специфічні особливості, які відрізняють його від інших видів. Так, слухові відчуття характеризуються висотою, тембром, гучністю; зорові – кольоровим тоном, насиченістю, світлотою тощо
<i>Інтенсивність</i>	Визначається силою діючого подразника та функціональним станом рецептора
<i>Тривалість</i>	Визначається функціональним станом органа чуття, часом дії подразника та його інтенсивністю
<i>Просторова локалізація</i>	Просторовий аналіз, що забезпечується дистантними рецепторами, дає нам відомості про локалізацію подразника у просторі. У деяких випадках відчуття співвідносяться з тією частиною тіла, на яку впливає подразник (смакові відчуття), а іноді вони більш розмиті (больові відчуття).

3. Сприймання. Основні властивості сприймання

Сприймання – це психічний процес відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності в сукупності їх властивостей і частин при безпосередній дії їх на органи чуття з розумінням цілісності відображуваного.

Основними властивостями сприймання є предметність, структурність, цілісність, константність, вибірковість, осмисленість.

Сприймання та його властивості

4. Увага. Основні характеристики. Керування увагою

Увага є формою організації психічної діяльності людини, яка полягає у спрямованості й зосередженості свідомості на об'єктах, що забезпечує їх виразне відображення. Характерними для уваги є такі риси: концентрація, стійкість, переключення, розподіл уваги, обсяг.

Стійкість уваги виявляється в здатності протягом тривалого періоду часу зберігати увагу на певному об'єкті, предметі діяльності.

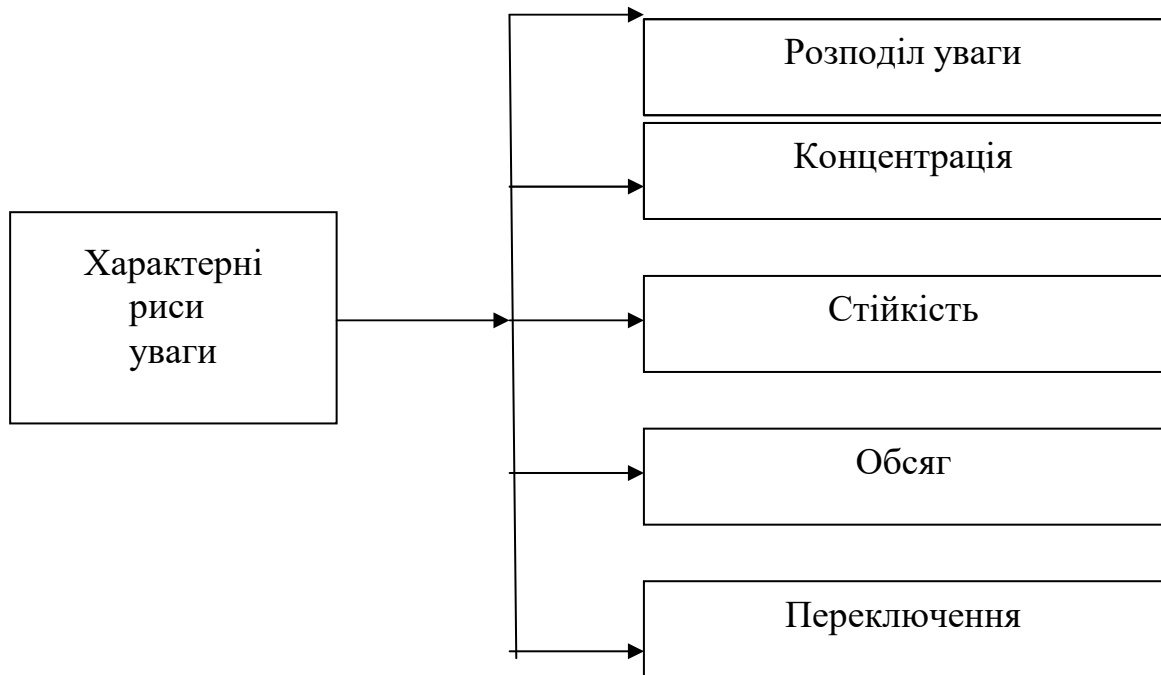
Концентрація уваги – утримання уваги на одному об'єкті, або на одній діяльності, абстрагуючись від усього іншого.

Переключення уваги розуміють як зміну її спрямованості з одного об'єкта на інший, з одного виду діяльності на інший.

Розподіл уваги полягає в тому, що людина може одночасно утримувати в зоні уваги кілька об'єктів, виконувати два, а то й три види діяльності.

Обсяг уваги – це така її характеристика, яка визначається кількістю інформації, що одночасно може зберігатися у сфері підвищеної уваги людини (середній обсяг уваги людини – 5-7 одиниць інформації).

Характерні риси уваги

Виділяють такі види уваги: мимовільну, довільну, післядовільну.

Мимовільна увага виникає незалежно від наміру та бажання людини.

Довільна увага характеризується спрямованим і регульованим зосередженням, зумовленим потребами діяльності.

Увага, яка спершу підтримувалася вольовими зусиллями, тобто була довільною, потім перейшла у *післядовільну*.

Види уваги та їх порівняльні характеристики

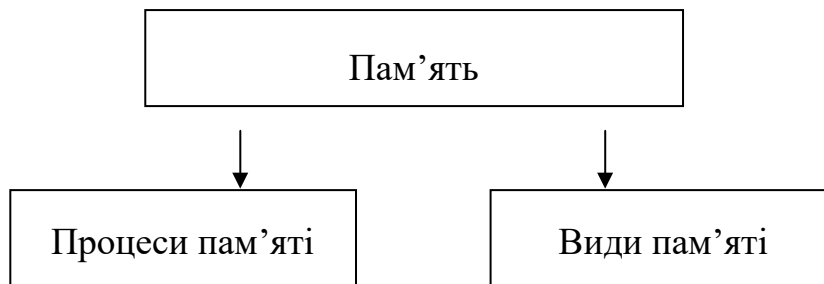
<i>Види уваги</i>	<i>Умови виникнення</i>	<i>Основні характеристики</i>	<i>Механізми</i>
<i>Мимовільна</i>	Дія сильного, контрастного чи значущого та того, що викликає емоційний відгук подразника	Мимовільність, легкість виникнення та переключення	Орієнтовний рефлекс чи домінанта, яка характеризує більш або менш стійкий інтерес індивіда
<i>Довільна</i>	Постановка (прийняття задачі)	Спрямованість відповідно до задачі вимагає вольових зусиль, стомлює	Провідна роль другої сигнальної системи
<i>Післядовільна</i>	Входження в діяльність і виникнення у зв'язку з цим інтересу (зацікавленості)	Зберігається цілеспрямованість, знімається напруга	Домінанта, яка характеризує зацікавленість, що виникла у процесі діяльності

Пізнання середовища та самого себе починається з таких пізнавальних процесів, як відчуття і сприймання. Відчуття мають класифікацію за розміщенням результатів і їм властиві якість, інтенсивність, тривалість, просторова локалізація. Сприймання відбивають цілісний образ предметів і явищ, воно має такі властивості як предметність, структурність, цілісність, константність. Пізнання неможливо без уваги, яка полягає в спрямованості й зосередженості свідомості на об'єктах.

5. Загальне поняття пам'яті

Пам'ять – це процеси організації та зберігання минулого досвіду, що дають можливість його повного використання в діяльності або повернення у сферу свідомості. Пам'яттю називається запам'ятовування, збереження та наступне відтворення індивідом власного досвіду.

Сутність пам'яті

6. Органічні основи пам'яті. Сучасні теорії

Існує ряд теорій, що пояснюють механізми запам'ятовування. До них належать психологічні теорії, фізіологічні теорії, біохімічні та хімічні теорії.

Психологічні теорії підкреслюють роль об'єкта або активність суб'єкта у формуванні процесів пам'яті.

Фізіологічні теорії механізмів пам'яті пов'язані з ученням І.П.Павлова про утворення тимчасових нервових зв'язків. Акт утворення зв'язку між новим та вже закріпленим змістом являє собою фізіологічний механізм запам'ятовування.

Біохімічні теорії розкривають механізми пам'яті на клітинному рівні.

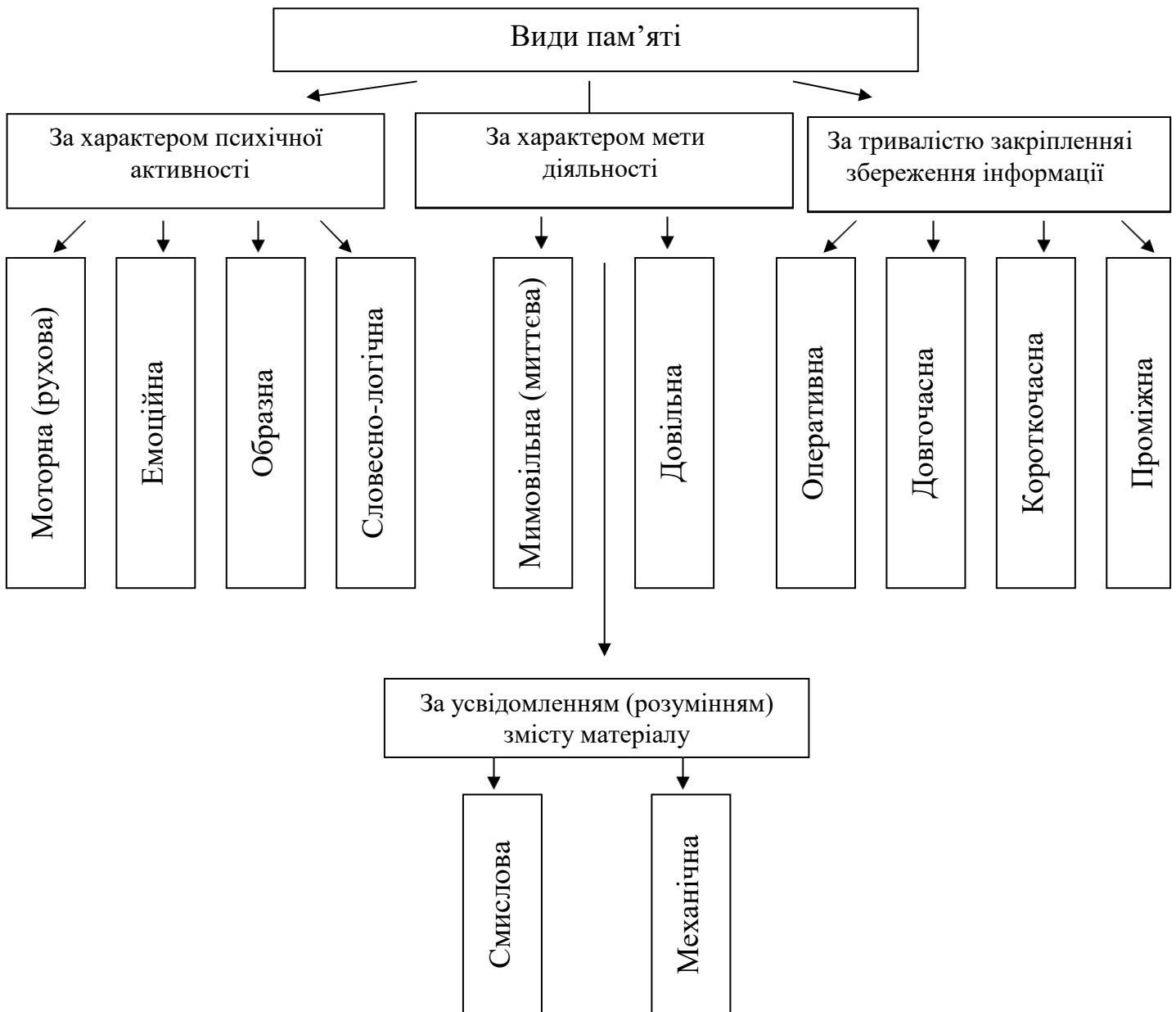
Хімічні теорії розглядають механізми пам'яті як хімічні зміни в нервових клітинах під дією подразників.

7. Види пам'яті

Види пам'яті виділяють за такими критеріями:

- 1) залежно від того, яка діяльність переважає;
- 2) за тривалістю закріплення і збереження матеріалу;
- 3) залежно від того, як процеси пам'яті включаються у структуру діяльності, як вони пов'язані з її цілями та засобами;
- 4) за усвідомленням (розумінням) змісту матеріалу.

Види пам'яті

Моторна пам'ять – це запам'ятовування, збереження і відтворення рухів та їхніх систем.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття.

Образна пам'ять – це пам'ять на уявлення, на картини природи і життя, а також на звуки, запахи, смаки.

Змістом *словесно-логічної пам'яті* є наші думки, втілені у форму мови.

Мимовільна пам'ять – це запам'ятовування та відтворення без спеціальної мети щось запам'ятати чи пригадати.

Довільна пам'ять – це свідоме запам'ятовування та відтворення з докладанням вольового зусилля.

Оперативна пам'ять забезпечує запам'ятовування інформації, необхідної тільки для виконання певної дії.

Довгочасна пам'ять – це пам'ять, для якої є характерним тривале збереження матеріалу після багаторазового його повторення і відтворення.

Короткочасна пам'ять характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, негайним його відтворенням і коротким строком зберігання.

Смислова пам'ять пов'язана з розумінням того змісту, що запам'ятовується.

Механічна пам'ять діє у тих випадках, коли не досягається розуміння заучуваного матеріалу, запам'ятовуються речі, які до кінця не усвідомлюються.

Процеси пам'яті

Запам'ятовування – це процес пам'яті, завдяки якому відбувається закріплення нової інформації через зв'язування його з набутими раніше знаннями.

Збереження – це процес утримання в пам'яті інформації, одержаної під час набуття досвіду.

Відтворення – це процес пам'яті, в результаті якого відбувається актуалізація закріпленого раніше змісту психіки через вилучення його з довгострокової пам'яті й переведення в оперативну.

Упізнавання – це відтворення якогось об'єкта в умовах повторного сприймання.

Спогади – відтворення образів нашого минулого, локалізованого в часі та просторі.

Забування – процес, протилежний запам'ятовуванню.

8. *Поняття про мислення*

Мислення – це специфічний та інтелектуальний процес опосередкованого та узагальненого пізнання (відображення) людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях.

Поняття – це форма мислення, що відображає істотні властивості, зв'язки і відносини предметів і явищ.

Судження – найпростіший акт мислення, що відображає зв'язки предметів і явищ або певних ознак.

Умовивід – це важлива форма опосередкованого пізнання реальної дійсності, утворення з декількох суджень нового судження, певного висновку.

Аналіз – це розчленування в думці предмета, явища або поняття і вирізнення окремих його частин, ознак або властивостей.

Синтез – це процес практичного або мисленнєвого з'єднання в одне ціле окремих елементів, частин, ознак предмета, явища.

Порівняння – встановлення схожості, подібності й відмінності, несхожості між предметами, об'єктами або явищами дійсності.

Абстрагування – відволікання від несуттєвих ознак об'єкта і виділення лише суттєвих особливостей групи предметів або явищ.

Індукція – процес переходу від одиничних фактів, часткових тверджень і суджень до все більш і більш загальних суджень.

Дедукція – процес переходу від судження, що висловлює якесь загальне положення, до судження, що висловлює якесь часткове положення або поодинокий випадок.

Аналогія – умовивід, що ґрунтується на схожості деяких ознак певних та інших об'єктів.

Види мислення

Виділяють три види мислення за його формою: наочно-дійове (практично-дійове), наочно-образне (образне) та словесно-логічне (або поняттєве, вербальне, дискурсивне, теоретичне).

Наочно-дійове мислення – мисленнєва задача розв'язується у процесі

діяльності. Саме з цього виду почався розвиток мислення в людини (коли розумова діяльність ще не відокремилася від предметно-практичної). З цього ж виду починається розвиток мислення в дитини.

Наочно-образне мислення виникає, коли дитина нагромаджує досвід практичних дій, її мислення відбувається за допомогою образів. Замість того, щоб здійснювати реальні спроби, вона виконує їх розумово, уявляючи собі можливості дії й результати (процес інтеріоризації). Дуже важливим у цьому процесі є виникнення в мисленні дитини так званої знакової функції – розуміння того, що певні речі та дії можуть використовуватися для визначення інших, служити їхніми заміниками.

Наочно-образне мислення в дошкільників та молодших школярів ще безпосереднє і тісно пов'язане з їхнім сприйманням. Вони ще не можуть абстрагуватися від найбільш явних ознак предмета.

Словесно-логічне мислення – це основний і, як правило, найрозвинений тип мислення в дорослої людини. Це мислення, що втілюється в поняттях, логічних конструкціях (судженнях, умовиводах) і характеризується застосуванням мовних засобів.

9. Уява: поняття, види, форми

Уява – психічний (інтелектуальний) процес створення образів предметів, ситуацій, обставин шляхом установлення нових зв'язків між відомими образами та знаннями. Уява надає людині можливість виходити за межі реального світу, переміщувати речі та події в майбутнє, минуле, в інші світи та простори.

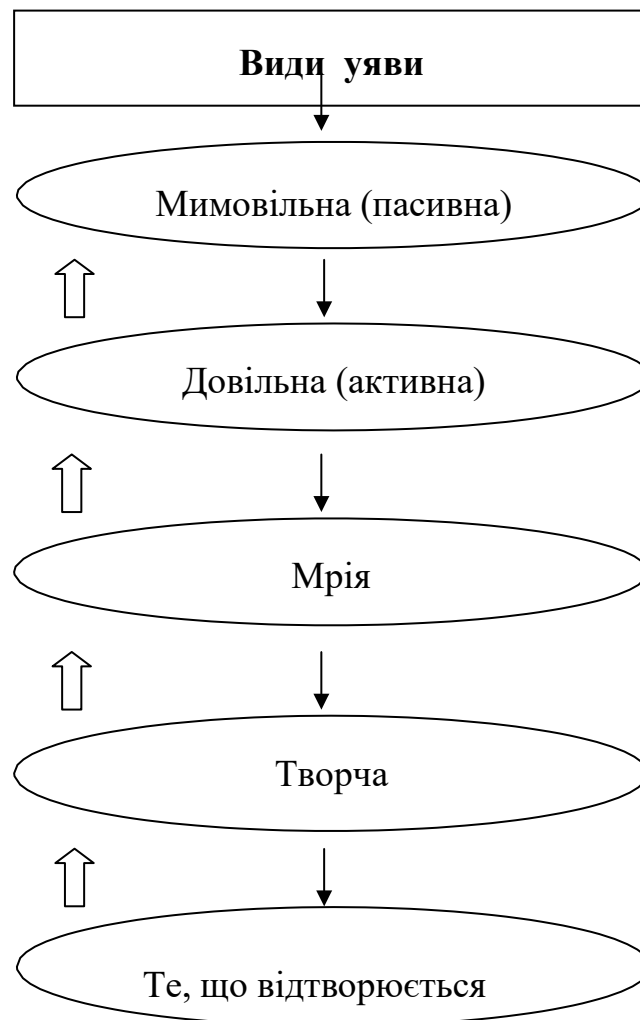
Уява пасивна – це щось на зразок сурогату реальності, її заміни в уяві. Пасивна уява може виникати довільно (тут йдеться про образи, створені спеціально, однак ніяк не з метою втілення їх у життя) або мимовільно (в умовах бездіяльності свідомості, під час сну, галюцинацій тощо).

В активній уяві можна виділити два типи – відтворюючу і творчу уяву.

Відтворювальна уява створює образи на основі опису (в широкому

розумінні), який може проводитися в різних знакових системах, скажімо в словесній, числовій, формальній, графічній, нотній тощо. Відтворююча уява забезпечує перекодування інформації з однієї репрезентативної системи сприймання в іншу, наприклад, із зорової в слухову, і навпаки. Відтворююча уява, як правило, тісно пов'язана з творчою, і відділити їх не завжди вдається.

Творча уява вимальовує нові, оригінальні образи та ідеї. Саме вона, доповнюючи творче мислення і взаємодіючи з ним, становить основу людської творчості. Продуктом творчої уяви є художній образ.

Синтез в уяві здійснюється в різних формах, які називаються *прийомами уяви*.

Прийоми уяви:

Типізація – виділення суттєвого, яке повторюється в однорідних образах (так створюється, як правило, художній образ).

Гіперболізація, що характеризується збільшенням або зменшенням предмета, а також аналогічною зміною окремих частин; крім того, може змінюватися і кількість окремих частин (Змій Горинич з трьома та більше головами тощо). *Схематизація* – окремі уявлення зливаються, відмінності стираються, а риси схожості виступають чітко. Дуже поширеним прийомом уяви є *аглотинація*, тобто «поєднання» різних, звичайно не об'єднаних якостей, деталей, частин це джерело казкових образів (русалка, кентавр та ін.).